

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1968 • Ч. 10 (94)

Патриція Килина й Юрій Тарнавський
про «Чорні та рожеві міста»

Соціалізм під російськими танками

Анна Галя Горбач про Пряшівські будні

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!
Вийшла з друку
АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі си-
люети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,—
дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ
вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між
Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських
мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському кому-
нізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума
в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог»
і «Сучасність».

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася
нова книжка:

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна
сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва
або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

Григорій Крук: Студія акту

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1968 • Ч. 10 (94)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я :

Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт (головний редактор), Богдан Кравців, Богдан Рубчак, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.;
8 München 2, Karlsplatz 8/III, (Telefon 59 46 67);
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstr. 14

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Рожеві міста

Патриція Киліна

АКОМА

Назви — легенди, історії душі.
Назви залишених індійських міст у пустелі,
міст у скелях, міст на рожевих горах —
Каньйон де Шелі, Меса Верде, Акома,
Акома, Акома —
знімок Акоми в моїй дитячій кімнаті,
Акоми на рожевій горі в пустелі,
рожевих мурів саману, червоного сонця,
лунаючих хат, самотніх стежок,
синіх тіней, синьої віддалі,
повної таємниці й незнаной правди —
Акомо, Акомо, далека в знімку,
задалека для подорожі,
задалека, задалека, сині тіні без сонця,
легенда живла, історія залишеного дитинства.

Назви — правда, трагедія,
назви ревних еспанських міст —
Сантандер, Гранада, Сальяманка,
Сальяманка, Сальяманка —
рожеві церкви і брами, рожевий римський міст,
рожевий жар на лицях людей,
Акома без Акоми,
сонце без тіні,
віддаль, нарешті обмежена,
легенди, зроблені пам'яттю.

Назви — хвилини вічності,
назви — вічне дитинство.
Тільки в Акомі, в Сальяманці
я житиму навіки.

РОЖЕВЕ МІСТО

Нарешті я приїхала до рожевого міста,
 приїхала, як легенда до зруйнованого замка на горі,
 приїхала до рівнини, немов собор,
 до кипариса, мов кінець жалоби,
 до каменя, мов скульптура.

Смерть зникала в красу, неначе могила, перетворена
 на свій власний скарб,
 з золотими кістями і сапфірами, замість очей.

На вулицях іржуть табуни диких коней,
 і з кадил їхніх копит підіймається пил, немов ладан.
 На дзвіниці дзвонить грім моїх найраніших спогадів.
 Дикуни моєї невідомої душі стали скульптурами

на чолі собору,

і на порталі чекають батьки і прабаба,
 вже не мари, і мене цілують.

У соборі, колони — високий бузок з білим цвітом,
 і вітер співає хором крізь вибиті вікна.

Можна, живучи, досягнути блаженности,
 та перше лишай на камені мусить перетворитися
 на мереживо.

Можна, живучи, покутувати,
 та перше треба знайти забутий міст
 і перетворити його на стрибок коня.
 Поезія — золотий серп,
 а кара — мантачка.

Нарешті я приїхала до міста, в яким народилася,
 хоч у нім я чужинка.

Перед собором я дивилася в тихий фонтан,
 та не бачила свого лиця.

SANAGUN DE CAMPOS

О, забуте містечко саману на рівнині Леону,
 мені здається, що знаю тебе добре.
 Твої комори, де пшениця стає пилом,
 твої глинясті вулиці і поле, де пил стає пшеницею, —
 вони ховають у собі сум американського заходу.
 Саагуне, ти маєш атмосферу залишеного табору,
 де римляни марно шукали копальні золота.
 Твоя велика дорога не веде до Сант'яго де Компостеля,
 а на південь, до пірамід маїв,
 і на північ, до тундри і полярних озер,
 і нею мандрують не прочани, а індієці з клунками

і псами.

На твоїх токах мули ходять колесом
поволіше, ніж соняшний годинник ацтеків,
і в річці Сеа прийшли до водопою коні
не готів, а конкістадорів.

Та ти маєш нові будинки, яких не пізнаю.
Не пізнаю цегляних веж твоїх старинних церков,
хоч численні арки в них лунають моїм забутим часом;
не пізнаю знищеного середньовічного монастиря,
хоч лунає моїми забутими молитвами.
Не знаю, чи твій саман рожевий
від крові ковбоїв чи арабів.
Та ти спи між західньою пшеницею.
Сівба Монтани — тільки тут жнива.
Спи далі, в солодкім сумі, між індійськими вежами.
Вічніша, я від'їжджаю від тебе вічнішою дорогою.

TORO

На сухій рівнині,
У голім селі,
Рожева церква
Зі скотячою куполою.

Візантійська купола,
Немов анемон,
Виростає із каменю
Після короткого дощу.

Не можна дивитися
Задовго на неї:
Немов під сонцем,
Вона зараз зів'яне.

SANTILLANA DEL MAR

Я люблю твої яблуні і забуту зброю,
твої малі палаци, що далі думають про шістнадцяте
століття,
герби, червоні від лишаю, легенду про двобій лицарів,
та ще більше люблю твій запах корів.

Прекрасна твоя романська церква, червона від дощів,
прекрасний твій кляштор з кульбабами і мохом,
капітелі, в яких ангели і дракони чекають на час,
та ще кращі твої корови, мов чорні і білі королеви.

8 Панують корови над камінними вулицями, мов дракони!
Навіть церква пахне не ладаном, а молоком!
Немов доба неділь дзвонять їхні дзвінки,
і від доброго запаху воскресають в мені мої власні доби.

Це не вишукані духи, немов із яблуневого цвіту,
а ти, вперше чужа, стаєш дружньою від нього.
Створив мене Бог з глини, а не з золота,
і тому я смію творити лірику з запаху корів.

ЕСПАНСЬКА РІВНИНА

На тобі пригадую рівнину
(між лицарськими балядами індійську казку)
і знову стаю рівниною.
Твоя віддаль уже мене мучить, немов пам'ять:
дороги, замість подорожі, синь, замість неба.
На тобі не забуваю себе
(ні воїна, що втікає по рівнині),
бо відомий біль вигідний.
Це незнана мука, що мене вбиває:
подорож без дороги, небо без сині.
На тобі я чую всі мої вітри
(втікає з сином, смерть якого віщував метелик).
Твій цвіт є мій: я без коріння цвіту,
немов будяк, самотна та вільна,
бо я вірна всім моїм світам.
Ніхто, коханий хоч хвилину, не зникає з туги,
ніщо, коли воно було домом, не стає пустелею
(і далеко за ними потвора Ка-мі-но-уа-сіт
махає рукою, неначе у ній ніж),
та ніколи не знайдуть мандрівники чужини.

(І воїн, і син лежать, криваві, на рівнині).
На тобі втікаю від моєї смертності.
Поки живеш, рівнино душі, я живу.

TARRAGONA

Навчають, що кипариси
Алегорія смутку;
Якщо воно так, це місто
Найсмутніше на світі.

У ньому тисячі кипарисів:
Досить смутку для всього людства.
Навіть на ясне море
Кидають тінь панахиди.

Та я вірю тільки
 В мою власну алегорію.
 Не родиться метафора в догмі,
 А на дні моєї душі.

Кипариси мене навчають
 Сресі про радість.
 Чим більше їх, тим краще,
 І тут я в раю.

ДІАЛОГ З ТОПОЛЯМИ І КИПАРИСАМИ

Моя душа ув'язнюється в дереві —
 мушу її рятувати.

Ціле життя я свідомо свого прагнення до певних дерев
 на обрії;

досі я німо терпіла їхню таємницю,
 а лише тепер починаю говорити.

Стрункі тополі — стрункіші — на сухій рівнині
 Бургосу, Тьерри де Кампос і біля ріки Ебро.
 Боязкі, блідозелені весною, майже зникають перед очима.
 А кипариси отінують кладовище біля Толедо,
 і в Гранаді зідхають біля дороги до Хенераліфе,
 і в Сантес Креус, за залишеною церквою,
 хияються у вітрі. О, яка самотна їхня екстаза!
 Я їх пригадую, наче з дитинства, із другого життя.

Я: Дерева! Віддайте мені мою душу!
 Вони (немов зелені сфінкси): Якщо хочеш душу,
 треба тобі сказати нам, хто ми самі.

Я: Чи ви поезія, з майними метафорами?
 Чи пам'ять, якої тінь видовжується в пополудні?
 Чи філософія на горизонті смерті?

Кипариси: Шшшшшш! Тихше!
 А тополі тримають все в таїні.
 Тоді я від'їжджаю, залишаючи душу тисячний раз.
 Та я щаслива, тому що роблю поступ —
 принаймні вчуся ставити деревам запитання.

SANTES CREUS

Кляштор з рожевими арками,
 Найчистіша есенція кляштора:
 Есенція сонця крізь арки,
 І правдива тінь, без уяви.

Арки без скульптур,
Чисті арки без фантазії,
Немов незнана геометрія
Або фізика, ще в майбутнім.

У кляшторі кипариси,
І знову просто кипариси
Без росту і вогню:
Думка дерева, ще не думана.

Фонтан, фонтан і ще раз фонтан,
Оброслий мохом, а не часом:
Вода зачиста для пиття,
Звук води поза слухом.

Незайманий світ, закритий,
Хоч можна входити в нього;
І немов у четвертім вимірі,
Згине у нім глядач.

CERVATOS

У забутім селі, забрудженім свинями,
Сидиш у болоті по самі кістки.
Та дивна і ясна твоя слава,
Бо ти єдина еротична церква на світі.

Це правда, що ти безбожна церква —
Різьбив тебе якийсь середньовічний порнограф.
Якщо б світ знав, що ти існуєш,
Приходило б до тебе більше прочан, ніж до Риму.

Твої скульптури показують свої тайни в сонці,
Голі і в позах не дуже молитовних:
Африканські боги, що вихристилися,
Чорна погода, посаджена в Єрусалимі.

Християнство було проти пристрасти,
Та ти почала якусь революцію.
Коли селяни приходили до тебе на відправу,
Напевно думали світлі думки.

Всі питають і чекають твоеї відповіді,
Як еднаються милощі і молитва.

Перед твоїм порталом сором стає Сіоном,
А сублімація — ласки лишаїв на камінних членах.

Хай ми зостанемося вірними, як ті камінні кохані!
Хай переживемо таку смертельну екстазу!
Рай починається у тобі, і пекло, і рід,
О, Пісне Пісень, у болоті по самі кістки.

DAROSA

Місто лежить мертве
Серед плетінки рудавих мурів,
Немов кістяк королеви
Серед намиста з рубінів і ржі.

Ми пристали на хвилинку,
Щоб почути камінне голосіння,
І не тільки фотоапаратом, а й пам'яттю
Крали тінь королеви.

Апарат крав лише обрис
Королівської смерти,
А пам'ять краля
Образ одини.

SORIA

Середньовічне місто, бачене наперед,
Неначе в середньовічну добу,
Бачене в телевізійній машині часу,
Дружніше без кольору.

Сиза віддаль його плоскогір'я
Вже на екрані уяви:
Смак плоскогірних вітрів у роті,
Мов дикий чай в телевізійній каварні.

Фасада церкви, хоч сизо-знана,
Має колір охри і чаю.
Скульптури грають на старих інструментах:
Фанфара, що кінчає програму.

Хоч стою в справжнім місті,
Живу за правдою і статистикою.
Лише кляштор, червоний карбований вітер,
Дзвенить у мені плоскогір'ям.

Мені болить уявою моя суть,
 Не міститься мій ум у фокусі.
 Та якщо б я правильно бачила світ,
 Не було б ні мене, ні світу.

SAN MIGUEL DE LA ESCALADA

Синь, немов бачена божевільним.
 Світло, немов чути святим.
 Самітна мосарабська церква, між голими горбами,
 блищить, мов діамант серед ріні.
 Вона — існування під люпою:
 спалахує в сонці. Арки — бешкет ангелів,
 крила яких мають тисячі очей.
 У мармурових фризах алілуя кришталевих лютенів.

Тільки в сні можна бачити таку несправжню церкву.
 Я хотіла б, щоб вона світила
 на всіх моїх улюблених, минулих краєвидах.
 Мені її бракує; вона щасливо мене закінчує,
 відкупує мій час, немов діамант серед ріні душі,
 немов дзеркало, в яким я нарешті себе пізнаю.

До неї приходять теж велетні, щоб молитися,
 і коні з скляними копитами, і полум'яні тополі,
 і жайворонки, мов іскри, і вітер, мов пливуче вікно,
 і острів, мов крижана гора, і всі мої знайомі —
 приходять синь, неначе в очах божевільного,
 і світло, неначе крізь прозоре тіло святого.

SALAMANCA

Зі смаку меду спогад
 Бароккового міста —
 Із хрустів, мочених у меду,
 Спогад значення краси.

З медових щільників,
 Немов на слово чародія,
 Підіймається місто,
 Як самітний вулик у полі.

З пилку бароккові двері;
 З квітів рожева купола,
 І міст, що сьє в пополудні,
 Мов лет джмелевих крил.

Не шукає мене краса
Тільки в пам'яті,
А й в рожевих каменоломнях,
І в насінні конюшини.

CÓRDOBA

Місто і рожевий мечет без мрії і тіней.
Його не пам'ятаю, та навіть забуття щось варте,
безлюдні вулиці білють у південнім сонці.
Вікна за залізними ґратами.
Крізь брами хат видно безлюдні городці з плетеними
кріслами.
В парку втомлені пальми, важкі від рожевого пилу.
Кипоть свічок на стінах мечету — чи це майбутність,
чи смертність каліфів?
У дворі мечету гірка помаранча падає з дерева безчасно,
і в фонтані, між водою і її зеленню — таємниця.
Не тече Гуадальківір, стали годинники,
немає газет, дзвони мовчать на дзвіницях.
Погонич і осли переходять ріку, та її не перейдуть.
Шляхтич входить у банк, та не втече із скляних дверей.
Оливки, забуті на тарілці, і півсклянки золотого вина.
Немає ні вітру, ні тиші; немає ні думки, ні сну.
І я не сплю, і не переживаю.
Уява, як ріка, вже не тече.
Життя — біле світло без присмерку. Нічого не пригадаю.
Часами треба дивитися в глибину, між помаранчу і землю,
між пам'ять і небуття.
Тінь відхиляється від сонця, мов двері.
Що це так має? Чи це Бог, чи я, чи небуття?
Чи тільки місто без мрії?

(Д а л і б у д е)

Без Еспанії

Друга частина

Юрій Тарнавський

ТИША I

Коли квадрат моєї крові більший від її нутра, і від сум вапна і цифр, які я нагромадив для своєї охорони. Коли вапно вміщається в нім, побіч теплих знаків додавання і дзеркал, що зайшли моїм віддихом. Коли накопичуються на моїх щоках суми з ліжок і з моїх власних костей і досягають перехресть доріг з кісточками людських ніг і з кривими економії, помальованими на сіро. Коли чорні ліжка гніздяться в моїх щоках. Коли моя кров повна слідів важких ніг і тіней великих черевиків. Коли я хочу втекти від суми моїх пальців, створених, замість знаками додавання, рожевими ковдрами. Коли дзеркала гризуть мої пальці. Коли стелі і слина розпихають мої пальці до страшних віддалей і розмірів. Коли з моїх жил підноситься вгору колодязь крові і від нього тоншає і робиться крихким мое обличчя. Коли стіни з'являються в моїй слині і заважають моему язикові. Коли мене оточують пори моєї шкіри. Коли я бачу страшні правила в розположенні чисел на циферблятах. Коли стає ясною спорідненість між цифрами і молекулами моєї крові. Коли чути, як дихають довгі шереги цифр по той бік моєї шкіри. Коли відбувається спокійна розмова між мною, моїм тілом і моею душею. Коли трикутники між вапном і квадратами займають місце усіх понять і всієї речовини. Коли моя кров знаходиться на стінах під вапном. Коли страшні знаки додавання з'являються на стінах, і на моїх устах, і в моїй крові. Коли я рухаюся в стінах і в моїй крові, замість у часі. Коли я помічаю знаки запитання в моїх пальцях. Коли замість того, щоб мої очі видавали сльози, сиплються з-поміж моїх зубів на мої

руки і на всю речовину бездонні діри і знаки рівності між ними і між орбітами планет і електронів.

Прийди до мене, зроблена з серпанків моїх почуттів і з фасад у моїх устах, і вижени з мого рота зграї павуків чистого жовтого паперу, і випусти з моїх пальців повінь квітів, що зібралися там, разом з кров'ю!

ЗВЕРНЕННЯ I

(Авеніда готелів; Сантандер)

О, вулице назв готелів, об літери яких труться квіти, і пахучих інфант, з квітом в очах і устах! О, мої очі в очах і устах інфант! О, мої уста в очах і устах інфант! О, очі й уста інфант в моїх очах і устах! О, площі в моїх очах і устах! О, мої уста й очі в очах і устах площі! О, квіти в устах площі! О, квіти в очах площі! О, квіти в моїх очах і устах! О, мої уста й очі в квітах! О, мої груди в квітах! О, мої груди, з яких я вперше побачив квіти! О, мої груди, з яких я вперше піднісся до квітів! О, мої груди, до яких я вперше підніс квіти! О, мої груди, до яких я вперше підніс речовину квітів! О, мої груди, з яких я вперше піднісся до речовини квітів! О, дівочі груди, до яких я піднісся з речовини квітів! О, дівочі руки, до яких я піднісся з речовини квітів! О, дівочі руки, до яких я піднісся з речовини моїх грудей! О, дівочі руки, до яких я приніс речовину моїх грудей! О, дівочі руки, що тримали книжку, коли я приніс до них речовину моїх грудей! О, дівочі руки, що тримали речовину книжки, коли я приніс до них речовину моїх грудей! О, дівочі руки, що тримали речовину книжки, щоб я приніс до них речовину моїх грудей! О, дівочі руки, що тримали свою речовину, щоб я приніс до них речовину моїх грудей! О, речовино дівочих рук, сіра від книжки! О, дівоча речовино, сіра від дівочих рук! О, дівоча речовино, сіра від речовини моїх грудей! О, мої груди, сірі від готелю! О, речовино готелю, від якої я навчився робити сірою речовину моїх грудей! О, речовино готелю, притиснена до моїх грудей! О, речовино готелю, притиснена до моїх уст! О, мереживо в речовині готелю, притиснене до моїх уст! О, речовино готелю, до якої я притискав мої уста, як мереживо! О, мереживо, до якого я притискав речовину готелю! О, мереживо, до якого я притискав речовину балькону готелю! О, бальконе готелю, який я притискав до моїх уст! О, бальконе готелю, до якого я притискав мереживо, щоб притиснути його до моїх уст! О, мереживо, до якого

я притискав балькон готелю, щоб притиснути його до моїх уст! О, бальконе готелю, до якого я притискав діри в моїх устах! О, бальконе готелю, до якого я притискав діри в мереживі, щоб притиснути їх до моїх уст! О, діри в ліжках в готелі, до яких я притискав діри в мереживі в моїх устах! О, діри в ліжках в готелі, до яких я притискав діри в моїх устах! О, діри в ліжках в готелі, до яких я притискав мої уста! О, діри в ліжках в готелі, до яких я притискав дзеркала! О, діри в дзеркалах, до яких я притискав діри в ліжках і в моїх устах! О, діри в дзеркалах, до яких я притискав мої уста! О, дзеркала, які я притискаю до моїх уст! О, ліжка, які я притискаю до моїх уст! О, діри в дзеркалах, і в ліжках в готелі, і в моїх устах в готелі, і в готелі в моїх устах, які я тепер притискаю до паперу, притисненого до моїх уст!

ЗВЕРНЕННЯ II

(Вілла Фаелін, Сантандер)

Обертвся місяць і ребра сосон! Місяць обертав ребра сосон! Оберталися сосни і ребра місяця! Обертав сосни і мої ребра місяць! Мої ребра обертали сосни і місяць! Мої ребра оберталися на краю місяця! Обертвся чийсь рот на краю місяця! Обертвся місяць на краю чийогось рота! Оберталися сосни на краю чийогось рота! Обертвся чийсь рот на краю мого рота! Обертвся місяць на краю сосон! Обертвся мій рот на краю чийогось рота! Обертвся чийсь рот на краю мого рота! Обертвся місяць на краю мого рота! Оберталися сосни на краю мого рота! Оберталися мої руки на краю мого рота! Оберталися мої кості на краю мого рота! Обертвся мій рот на краю моїх рук! Обертвся мій рот на краю моїх костей! Оберталося вапно на краю моїх костей! Оберталося вапно на краю моїх рук! Оберталося вапно на краю мого рота! Обертвся мій рот на краю вапна! Оберталися мої руки на краю вапна! Оберталися мої кості на краю вапна! Обертвся місяць на краю вапна! Оберталося вапно на краю місяця! Оберталися мої руки на краю місяця! Обертвся край місяця на краю моїх рук! Обертвся край місяця на краю моїх костей! Обертвся край місяця на краю своїх костей! Обертвся край місяця на краю своїх рук! Обертвся край місяця на своїм краю! Оберталися кості місяця на краю своїх рук!

ЗВЕРНЕННЯ ІІІ

17

(Вілла Фаелін, Сантандер)

Шукав місяць за моїм ім'ям! Шукав місяць за моєю шкірою! Шукав місяць за своїм корінням у моїй шкірі! Шукав місяць за своїм насінням у моїй шкірі! Шукав місяць свого насіння у воді! Шукав місяць насіння моєї шкіри у воді! Шукав місяць за корінням води! Шукав місяць за корінням моєї шкіри у воді! Шукала моя шкіра свого коріння у воді! Шукала моя шкіра свого коріння в вікнах! Шукали вікна свого коріння у воді! Шукала вода свого коріння в вікнах! Шукали мої уста свого насіння в вікнах! Шукали мої уста свого коріння в вікнах! Шукали мої уста свого коріння у воді! Просувалися мої уста повз своє коріння в сторону води! Просувалася вода повз своє коріння в сторону моїх уст. Просувалося коріння води повз мої уста в сторону вікон! Просувалися мої пальці повз мої уста в сторону вікон! Просувалися мої повіки повз мої уста в сторону вікон! Просувалися мої уста повз мої пальці в сторону вікон! Просувалися мої пальці повз мої повіки в сторону моїх уст! Просувалися мої пальці повз мої уста в сторону моїх повік! Просувалися мої повіки повз мої пальці в сторону моїх уст! Просувалися мої повіки повз мої уста в сторону моїх пальців! Підіймалися мої повіки до моїх пальців! Підіймалися мої повіки до моїх уст! Підіймалися мої пальці до моїх повік! Підіймалися мої уста до моїх повік! Підіймалася вода до моїх пальців! Підіймалася вода до моїх уст! Підіймалася вода до моїх повік! Підіймалася вода в моїх повіках! Підіймалася вода в моїх устах! Підіймалася вода в моїх пальцях! Підіймалися повіки в моїх пальцях! Підіймалися пальці в моїх повіках! Підіймалися уста в моїх повіках! Підіймався місяць в моїх повіках! Підіймався місяць в моїх пальцях! Підіймалися мої пальці в місяці! Підіймалися мої уста в місяці! Підіймалися мої повіки в місяці! Підіймався місяць свої пальці! Підіймався місяць без повік!

ЗВЕРНЕННЯ ІV

(Вілла Еульохіо, Сантандер)

Я був розлитий на горі. Гора була розлита на простиралах. Мої ноги були розлиті на простиралах. Мої ноги були розлиті на моїм шлунку. Мій шлунок був розлитий на простиралах. Мій шлунок був розлитий на моїх

ногах. Мій шлунок був розлитий на горі. Краї розлитих простирал сягали моїх ніг. Краї розлитих простирал сягали мого шлунка. Мій шлунок сягав країв простирал. Мій розлитий шлунок сягав країв моїх пальців, розлитих на простиралах. Мої розлиті пальці сягали країв простирал, розлитих на моїх ногах. Мої розлиті пальці сягали мене, розлитого на простиралах. Мої розлиті пальці не могли досягнути мене, розлитого на простиралах. Мої розлиті пальці не могли досягнути країв простирал, на яких я був розлитий. Я не міг досягнути себе на простиралах, на яких я був розлитий. Я не міг досягнути свого лівого боку на простиралах, на яких я був розлитий. Мій лівий бік не міг досягнути простирал, на яких він був розлитий. Мій лівий бік не міг досягнути боку простирал, на яких він був розлитий. Мій лівий бік не міг досягнути свого боку на простиралах, на яких він був розлитий. Мій лівий бік не міг досягнути вікна, на яким були розлиті простирала. Мій лівий бік не міг досягнути вікна, розлитого на боці простирал. Мій лівий бік не міг досягнути боку вікна, розлитого на простиралах. Мій лівий бік не міг досягнути боку вікна, розлитого на його боці. Мій лівий бік не міг досягнути свого боку, розлитого на боці вікна. Мій лівий бік не міг досягнути свого боку, розлитого на боках псів, розлитих під вікном.

ТИША II

Очі, додати ліжку, рівняється картка паперу. Рука, додати папір, рівняється порожня лампа. Обличчя, додати ковдра, рівняється пусте дзеркало. Кров, додати цифри на годиннику, рівняється тиша. Ліжка, додати кров, рівняється поверхня стелі. Очі, додати стеля, рівняється смак вапна.

Цифра три рівняється світло, додати ручка в пальцях. Чорнило рівняється зуби, додати кров у пальцях. Тиша рівняється папір, додати уста на годиннику. Пальці рівняються слова, додати цифри на устах. Вії рівняються кров, додати коми на устах. Уста рівняються очі, додати коми в пальцях. Очі рівняються ковдра, додати чорнило в ліжку. Обличчя рівняється цифра три, додати стеля в устах. Кров рівняється тридцять три, додати чорнило в зубах.

Тиша рівняється тіло, помножене на ліжка, додати очі й уста. Кров рівняється ковдра, поділена на ноги, додати діри в цифрах на годиннику. Оскільки ковдра, по-

ділена на ноги, рівняється тіло, помножене на ліжко, і діри в цифрах на годиннику рівняються очі, тиша рівняється кров, додати уста.

ЗВЕРНЕННЯ V

(Валенсія)

Чи в килимі, чи в моїх костях, чи в цій фарбі, близькій до паперу і недалекій від крові, міститься твій вогонь і простір, що відбулися без моїх уст, і моє обличчя? Я переступаю слова, і думки, і свою шкіру, і напрямлюю руки до твоєї води, що витекла крізь дельти площ до шкаралущ паристих чисел і океанів, та знаходжу лише поверхні в моїх пальцях, і папір у моїх устах, і квадрат килима, який намарне намагається вмістити моє тіло. О, поверни до мене обличчя твоєї речовини, і збери полки моїх кроків і усмішок, помножених твоїми вітами, які я залишив на твоїх тінях і цеглі, і згуртуй свої рухомі білі мости, і пальми, з вершниками в вітах і в корінні, і безстрашні музеї з моторизованими картинами, і пошли їх мені на поміч, до піль бою під моїми нігтями і на моїх вилицях! О, рівняння з моєю речовини, і твоїх мостів, і кольору невинних дівчат, і вуличного руху, зачатого дівочими устами! О, кути між твоїми вежами й водою твоїх фонтанів і моєю кров'ю! О, кути між твоїми площами і моїми устами і кров'ю, в яких розцвітали фіялки! О, тіне моїх уст, кинута з балкону та з моїх ніг на нутра труб і на кості танцюристів, що виростали з фіялок! О, тіне моїх очей і уст, у яку клали свої втомлені уста і кров пригноблені матадори! О, роздоріжжя з полуниць і м'якуша молока, на яких я стояв, і де вітер лоскотав мої сльози чужими щоками! О, твої дракони, лагідні, як квіти, і твій дим, що клався в воду ріки, щоб робити її солодкою! О, твої дзеркала й музеї, що шукали за мною, щоб віднайти свою втрачену суть у моїм обличчі! О, твої брами, повні усмішок, перед якими я залишив ваговіз моїх уст, повний нечіткої крові й зіпсованих азбук, після того, як я переїхав глинясті краєвиди мого серця, і біля яких зібрався весь твій соковитий пил, і розумна вода, і всі твої фіялки, з тінями вій і води в руках, щоб мене прощати, коли я вже їхав у сторону пунійських костей, які тримає Сагунто в своїй білій, піднесеній жмені над морем, і до невидимих царин помаранч, де море змалку навчається синяви й опуклості, і до коріння кипарисів, що байдуже шукають за думками в глині у римських черепках у Таррагоні!

Скажи мені, чи шукати себе, чи тебе, і чи в килимах, чи в формулах їхніх квадратів! — Я живу з кладовищем на рівні моєї шкіри, яке має її форму, де над усім панує неблагальна жінка, зі шлунком, замість очей, вагітна оцтом, чоловічим членом і тютюном!

ЗВЕРНЕННЯ VI

(Великий тиждень у Вальядоліді)

О, чорний кольоре, причіплений до кутиків уст! О, процесії уст, з тінями хрестів і свічок у кутиках! О, тіні хрестів і чорних свічок на крові! О, клобуки для крові й уст! О, клобуки для свічок і хрестів у крові! О, клобуки для чорного кольору в кутиках уст! О, свічки, підперті чорним кольором і хрестами! О, свічки, підперті кутиками уст! О, хрести, підперті м'якушем уст! О, свічки й хрести, підперті кров'ю! О, тіла, зняті з хрестів, в крові! О, тіла, зняті з хрестів, підперті свічками й хрестами в крові! О, уста, розп'яті на тілах, знятих з хрестів в крові! О, золото, і дерево, і смальта, і цинобра, причеплені устами до тіл, знятих з хрестів в крові, і сурми, що висувалися з червоних поверхень в крові і сповіщали уста про сім слів на горі, що розчинялися, як пальці, і випускали на землю зім'яту троянду з тепла і вогкості в віддиху, і мантилі й жіноча кров, повна блискіток, що заслоняли опівдні Голготу, викопану з чоловічих щік, і ми, підперті площею біля людських душ і стійкими, прозорими хрестами в лімонаді!

ТИША III

Їдуть слова ліворуч, а рука праворуч, уста в один бік, а кров у інший, їдуть кості до вапна і скла, а кров шукати пітьми, їдуть ноги до своїх черевиків, а черевики до сліз, подібних до цвяхів, щоб їх підкули, їдуть щоки до шпилів у папері, а папір до ручок, що визирають з крові, їде чорнило до темних кутів, а павутиння до кутів в устах, їде зміст слів до костей, а кості до шкаралуц літер, їдуть вії до слідів шкіри, а очі до ґратів у крові, їдуть коліна до формул, а слина до тіні паперу, їдуть уста в шухляду, а печінка до стін без хрестів, їдуть нігті до літер, а зуби до механізмів у цифрах, їде волосся до знаків додавання й віднімання, а кров до бухгалтерських книг, їде віддих до своєї рідні в чорнилі, а пальці до

стовпів у числах, їдуть очі до вікон у літерах, а душа до хрестів у стелях, іде кров шукати своєї батьківщини, а чорнило, повне нігтів, до уст.

ЗВЕРНЕННЯ VII

(Святий Петро з Техади)

О, моя кровє біля горлів зозуль і біля стебел зеленого ячменю, що пульсували, як горла! О, мое горло біля крові мучеників, що вибухала з їхніх перерізаних горлянок і мусіла вмічатися в школі і в двох вимірах! О, рани мучеників, які я старався затулити малими ніклевими монетами і п'ятірками на них, щоб не впустити світла вечора, що продиралося крізь них і крізь мої руки в нутра кляс! О, моя шкіро й кровє, підперті двовимірними стовпами в золоті триптиха! О, кволі леза, що, як клешні, сковзалися по нутрі триптиха, нездібні досягнути моїх уст! О, мої уста, що шукали дороги крізь вогкий час, і пізню глину, і сутінки в зеленім кольорі ячменю! О, різьби біля козячого вим'я, до яких я простягав мої сліпі уста! О, стіни біля ніздрів козлят, що дзвонили невинною кров'ю, спинаючися по стрімкім повітрі! О, церкво, побудована на узбіччях нашої крові! О, церкво, побудована з наших жмень і крові, зв'язаних зеленими вузлами в неспілім ячмені! О, церкво, підперта колами, що виходили з нашої крові, яка повіки зосталася там, біля тебе, на узбіччях в темних горлах зозуль, і в лагіднім вим'ї кіз, крізь яке текла спокійна ріка, і в зелених сутінках ячменю!

Страшна машина ждала мене біля ріки й недопам'ятного моста, і жувала нетерпляче чорну воду і листя, що плило повз неї, і я мусів відірватися від зелених рук і від моєї крові, і йти повз дорогу, якою я йшов, і повз мої уста, що хвилювалися, як лани ячменю, в сторону села за драними сітями сутінок, щоб всадити в мої груди білу скелю душі, яку я там зоставив! — Рятуй мене від неї!

ТИША IV

Коли я шукаю хрестів у моїй крові, щоб розп'яти на них мое обличчя. Коли я роблю заходи набути дерев'яні столи та полиці, щоб підперти ними кутики моїх уст. Коли телефони і їхні числа лазять по моїх грудях і роті. Коли ковдри валять мої ноги. Коли мої очі, як

мокра глина, обсуваються на мої груди. Коли я дозволяю саджати лишай з цифр на поверхні моєї крові. Коли нігті врастають у мій рот. Коли цифри випускають мої власні нігті. Коли з'являються мої власні роти в кутах чвірок. Коли я плекаю сліди моїх уст на чистих картках паперу. Коли телефони будують споруди з цифр, щоб підперти ними мою кров і уста. Коли я стараюся описати синтаксу цифр і електронів. Коли цифри кидають тінь з ниток на мої пальці. Коли я не можу позбутися довгих дротів, що лучать мої пальці з цифрами на праці. Коли кров видає звук порожніх монет у моїх щелепах. Коли смужки на подушці не зупиняються перед моєю шкірою. Коли чорнило в ручці заслоняє мої пальці й розум. Коли ковдра набирає форму чвірки і заслоняє мій рот, і пальці, й очі, і я не можу бачити, ні говорити, ні лишати сліди чорнила на папері і на моїй речовині.

ЗВЕРНЕННЯ VIII

(Севілья)

О, місто напроти наших уст, де сині човни, з нашими серцями і коханням, надрукованими на бортах, перепливають Гуадальківір під нашими устами, замість неба, де Гуадальківір сковзається з наших уст, щоб плисти туди, де не досягають мапи і слова, де наші уста побудовані на березі Гуадальківіра, і ми сидимо на них, з нашими нутрами, підпертими білими металевими кріслами й живоплотами, де наші уста, як місяць, освітлюють Гуадальківір, де речовина наших уст, як світло, тремтить на його поверхні, де місяць і вежі ростуть напроти наших уст, що тримаються, як руки, де вежі й наші уста ростуть напроти місяця, де тіні веж і наших уст схрещуються на площах і на місяці, де тіні веж і місяця схрещуються на наших устах, де схрещуються площі й наші уста, де площі й місяць схрещуються на вежах, де коні ржуть на площах, з тінню місяця й веж на нутрах своїх ротів, де коні ржуть своїм м'ясом, і жіночим волоссям, і жасмином, і чоловічими грудьми та пазухами, що виходять з нього, де жінки кидають тінь на нутра кінських ротів, де ведуть мости від жіночого волосся до жасмину в чоловічих пазухах і до тіней кінських ротів, де тіні долонь снуються в тінях жасмину й ліхтарів, де тіні долонь і жасмину снуються вулицями, де тіні вулиць, і ліхтарів, і жасмину, й долонь, й жіночого волосся снуються кров'ю, де карети в формі жінок розвозять крізь ніч гори білих камелій і чорного жіночого волосся,

де ліхтарі стоять у тіні уст, де на площах, у тінях ліхтарів, стоять гурти поцілунків, де ліхтарі розводяться в тіні уст і чорного жіночого волосся, де довгі спідниці й волосся розводяться в жіночій крові, де схрещуються пальці з волоссям, де схрещується волосся з кров'ю, де схрещується кров з ногами, схрещеними з пальцями, де фонтани освітлюють кості глядачів і ями в їхній крові, де ніч все сунеться на схід, а географія до Сантіпонсе!

Де душі кріпшають від сінників, де уста й душі відпочивають у куті між стрілками годинників, де п'яťма й сінники розвиваються в куті між стрілками годинників, де очі й уста рівнобіжні до вапна й соломи, де повіки рівнобіжні до віконниць, де шкіра й уста рівнобіжні до поливи на умивальці і до мила, розпущеного в воді, де уста рівнобіжні до води й сходів, де червоні півні виходять з квітів, де яскраве світло й бетон виходять з червоних півнів, де часами світло, й пил, і роздоріжжя переїжджають мої очі, де розпинають молекули святих на хрестах на молекулах борошна, де доспівають палаци побіч помаранч і цитрин, де цитрини й помаранчі труться об моє обличчя, де моє перекошене обличчя вирівнюється під струмінь водограю, де роса з'являється на моїх устах і крові, де моє тіло, і ставок, і рослини збираються в куті між денним світлом і моїм фотоапаратом, де я йду крізь стіни і крізь поверхні площ до коней, просякних жінками і чоловічими брилями, де наші тіла просякли білими металевими кріслами і нашими устами, де носять в склянках плинні церкви й фотоапарати, де ростуть склянки й уста, де ростуть уста між корінням дуба, де на конях проїжджають мимо жіночі уста, одягнені в чоловічі брилі, де проїжджають жінки верхи на чоловічій крові, де блищать від фотоапаратів спідниці й жіноча кров, де блищать від спідниць і жіночої крові наші очі й уста, де усміхається на сонці жіноча шкіра й волосся!

Де на квитках на кориду рухаються роти, що звертаються тільки до душ, де на квитках на кориду розводяться числа в тіні ротів, де квитки на кориду розводяться в тіні ротів, де роти рухаються в тіні стін арени в квитках, де тіні вулиць, що ведуть до арени, рухаються в тіні ротів, де на фотографіях в газетах шелестять над воротами арени пелерини й наші уста, де склепіння луків проходить крізь наші уста, де склепіння луків проходить крізь піднебіння й склепіння в долонях, де склепіння луків проходить крізь пісок і матадорську кров, де склепіння луків проходить крізь пелерини, де пелерини відкривають луки в піску і в матадорській крові, де пелерини відкривають луки в людських долонях і під-

небіннях, де пелерини й луки в матадорській крові відкривають луки в наших устах, де я бачу з луків в пелеринах луки в моїх грудях, і місто за ними, прозоре, як вода, і собор біля помаранчі, що вічно падає, і тіні веж і перехресть на наших устах, і вежі на рогах вулиць і наших окремих облич, що кидають тіні присмерку, і вуличних назв, і морозива на нашці уста.

ЗВЕРНЕННЯ ІХ

(Кордоба)

Стрілки годинників, що перетинають площі й помаранчі перед собором, площі, що рухаються, як стрілки годинників крізь сік помаранч перед собором, стрілки годинників в соці помаранч перед собором, коліщата годинників на місці соку помаранч перед собором, сік помаранч на місці коліщат годинників перед собором, вежі перед собором, що досягають нутра помаранч, годинники перед собором, що досягають нутра помаранч, уста перед собором, що досягають нутра годинників, уста, що рухаються замість стрілок на циферблятах годинників перед собором, стрілки годинників, що рухаються на устах перед собором, карети, повні годинників перед собором, уста, повні механізмів годинників перед собором, годинники, повні механізмів уст перед собором, цифербляти годинників, наповнені устами й каретами перед собором, уста, наповнені каретами перед собором, назви вулиць, наповнені устами, назви вулиць, крізь які рухаються стрілки годинників, назви вулиць, крізь які рухаються цифербляти годинників, назви вулиць, крізь які рухаються римські цифри на годинниках, назви вулиць, порушувані римськими цифрами на годинниках, уста, порушувані римськими цифрами на годинниках, уста, порушувані циферблятами годинників, вулиці, порушувані циферблятами годинників, цифербляти годинників, що ведуть до хересу, херес, що веде до циферблятів годинників, херес, повний циферблятів годинників, херес, повний механізмів годинників, херес, повний стрілок годинників, херес, що рухається, як стрілки годинників, херес, що рухається, як коліщата годинників, херес, порушуваний стрілками годинників, херес, порушуваний коліщатами годинників, херес, порушуваний кріслами в годинниках, херес, порушуваний літерами назв готелів у годинниках, літери назв готелів, порушувані хересом у годинниках, літери назв готелів, порушувані коліщатами годинників,

літери назв готелів, порушувані моїми пальцями, мої пальці, порушувані хересом, мої пальці, порушувані кріслами, мої пальці, порушувані коліщатами годинників, мої пальці, порушувані моїми устами, мої уста, порушувані моїми пальцями, мої уста, порушувані літерами назв готелів, мої уста, порушувані кріслами, мої уста, порушувані коліщатами годинників, мої уста, порушувані валізами у вестибюлях готелів, мої уста, порушувані вестибюлями готелів, мої уста, порушувані віндами в готелях, мої уста, порушувані поверхами в готелях, мое м'ясо, порушуване цифрами поверхів у готелях, мое м'ясо, порушуване римськими цифрами в готелях, римські цифри, повні мого м'яса в готелях, римські цифри, наповнювані поверхами мого м'яса з готелів, цифербляти годинників, наповнювані моїм м'ясом з готелів, стрілки годинників, наповнювані моїм м'ясом з поверхів готелів, поверхи готелів, наповнювані моїм м'ясом зі стрілок годинників, мое м'ясо, повне римських цифр на циферблятах годинників, мое м'ясо, що переправляється на циферблятах крізь стрілки годинників, мое м'ясо, що переправляється на циферблятах крізь римські цифри годинників, мое м'ясо, що переправляється на циферблятах крізь Гуадальквір, повний римських цифр годинників, мое м'ясо, що переправляється на циферблятах крізь уста Гонгори, ув'язнені за римськими цифрами годинників, і м'ясо, повне циферблятів, і цифербляти, повні м'яса, і римські цифри на циферблятах, розмазані моїм м'ясом, і мое м'ясо, що тикає, як годинник і що посувається, як стрілки годинників, крізь темні цифербляти, і темні ліжка, і темні вокзали, причіплені до моїх уст, до руїн римських цифр на фоні мого обличчя в Мадінат аль-Загрі!

(Далі буде)

Перехрестя

Михайло Нечитайло-Андрієнко

Ця вулиця в далекій ділянці міста була довга, сумна. Канівець ішов довго і все поглядав на числа домів. Він зупинився біля дому, що був відгороджений від вулиці високим дерев'яним парканом, як це роблять, коли будують, ремонтують чи руйнують будинок. Такий паркан відразу ж вкривається наліпленими реклямними афішами. Але вхідні двері не були загороджені. Канівець зупинився при вході, вийняв з бокової кишені папірець, на якому була записана адреса, і співставив її з числом дому. Число було те саме, що й зазначене на цидулці. Це був готель, але не того ґатунку, при дверях якого буває прикріплена гарна таблиця з написом золотими буквами під склом: «Центральне опалення. Холодна й гаряча вода. Всі вигоди». Готель був зовсім занедбаний, і про вигоди не було чого говорити. На цій вулиці інакше й не могло бути.

Внутрішні сходи були затоптані обваленим гіпсом; старі, брудні дошки, звалені при стіні, залишали вузький прохід. Канівець зійшов на перший поверх. Двері кімнат були відкриті, меблів у кімнатах не було. Скидалося на те, що дім не ремонтують, а валять, міркував Канівець, ідучи вгору далі. Мабуть, число дому в записці було помилкове. Спитати не було кого, робітників не видно було, видимо, була обідня перерва. Але Канівець дійшов уже до верху. Тепер не могло бути сумніву: дім валять. Вийняті віконні рами захирашували коридор, скрізь лежали купи обваленого тинку. Холодним протягом — діло було зимою — тягнуло звідусіль. Ось і зазначене в цидулці число кімнати, двері якої, єдині в коридорі, були зачинені. Канівець нерішуче постукав і на свій подив почув знайомий голос приятеля:

— Не входьте, не входьте. — Двері прочинилися, і збоку, від одвірка, висунулася знайома голова Сінклера: — Сюди не можна увійти. Я зараз одягнуся і виїду до вас.

Канівець лишився в коридорі. Голоси, уривки розмови чути було з кімнати. За кілька хвилин двері відчинилися і з'явилася рука, що захопилася за одвірок, потім нога, що сягнула широким кроком і закріпилася на поперечній балці, і тоді Канівець побачив, що підлоги в кімнаті не було: дошки були зняті, лишалися тільки поперечні балки. Друга нога,

відштовхнувшись і зробивши сягнийтий рух, обіперлася на балку, і, нарешті, Сінклер вискочив у коридор. Приятелі привіталися. Сінклер весело усміхався.

— Учора, даючи вам адресу, я забув попередити, що наш дім валять. Щоб вас це не бентежило. Сьогодні я побоююся, що ви не захочете сходити вгору. Ну, от і добре. Зараз я вам усе поясню. Але поспішаймо, бо нам треба прибути своєчасно.

Але перш ніж послідувати за Сінклером, Канівець без ніяковости прочинив двері і поцікавився заглянути в кімнату. Підлоги дійсно не було, лишалася тільки та частина її, де стояло ліжко. Нічого іншого в кімнаті не було. Ліжко стояло над самим проваллям, і через провалену частину відкривалася порожнеча — нижні поверхи. На ліжку з-під зім'ятої ковдри виглядало чиясь обличчя, Канівцеві не відоме.

Приятелі зійшли вниз і вийшли на вулицю.

— Отак воно склалося, — пояснював Сінклер, який, як завжди, був у доброму настрої. — Наш дім уже давно проданий і приречений на знищення, мешканці давно виселилися. Але я намовив господаря лишити мені ліжко (я обіцяв йому віддати його, коли перебиратимуся) і дати мені час вибратися звідси. Я з ним у добрих стосунках, а він лагідна людина. Можливо, така відданість мешканця готелеві зрушила його. Він погодився, і все йшло добре. Я спокійно прожив у порожньому домі півтора місяця. Розуміється, нічого не платячи за кімнату. Та ось недавно з'явилися робітники, дім починають розбирати й валити по-справжньому. Нещодавно повертаюся й бачу, що робітники винесли моє ліжко й почали ломити підлогу.

— Чому ви починаєте з кімнати, в якій я живу? — питаю їх. — Є й інші кімнати. Дайте мені ще трохи часу, щоб переселитися.

Робітники сміються. Їм байдуже, що ломити. Внесли знову ліжко в кімнату, отак я покищо й живу. Моему приятелю, якого ви бачили, я дав притулок: йому не було де ночувати, а мені в таких умовах удвох нібито ще й веселіше.

Усе це пригадалося Канівцеві, хоч відтоді проминуло багато часу. Він намагався пригадати точно, але не міг: проминуло літ двадцять п'ять чи шість, а може, й двадцять сім. Він подумав, що в ті часи цей випадок виглядав йому, розуміється, не зовсім звичайним, дещо дивним, але й не більше. Але тепер, коли сплило стільки часу, він здавався йому неймовірним. Одначе все це так і було.

— Ви пам'ятаєте, Сінклере, як ви жили в порожньому домі і спали в ліжку над проваллям? — звернувся він до Сінклера, який, як і двадцять п'ять літ тому, йшов поруч з ним. І вулиця, якою вони йшли, була в тій самій ділянці і була подібна на ту, якою вони йшли колись, вийшовши з готелю. Ніби все було так, як і тоді, лише що відтоді проминуло багато часу.

Сінклер засміявся:

— Ви пам'ятаєте той готель, і мою кімнату без підлоги, і ліжко над проваллям? Так, так, я пригадую: ви зайшли до мене один раз, якраз перед тим, коли я перебрався нарешті і залишив той холодний, порожній дім. Як я радію, друже, що вас бачу, що знову з вами. У нас є про що поговорити, є що згадати. Знаєте, коли-не-коли я мав необережність розповісти в невідповідному товаристві, як жив у кімнаті без підлоги, думавши, що це весела історія. Але ні, завжди западала ніякова мовчанка. Чи то мені не вірили, чи то зневажали за те, що я не мав чим платити за помешкання. З вами інша справа. Ви знаєте, які були наші перші роки життя в Парижі. Від вас не треба нічого приховувати. Всі ці роки ми прожили разом.

Мовчазний і похмурий за того приїзду, яким Канівець ніколи його не бачив, Сінклер пожвавішав і розвеселився. Він сміявся.

Нічого, звичайно, нічогісінько веселого в цьому спогаді не було. Але ніби холодний протяг з того порожнього, валеного дому, повернувшисьи здалека, доніс до них подих часу їх молодості, і той час на мить ожив для них.

— Нам нема куди поспішати, — сказав Сінклер, — походімо, мені хочеться глянути на ці вулиці. А вас мені так рідко траплялося бачити за ці останні роки. Добре було чи зле, але тут проминула наша молодість. І одначе, — продовжував він, — те мое житло, яке ви бачили, було ще не найгірше. Коли я добувся до Парижу, грошей у мене зовсім не було. Ви пам'ятаєте великий пустир, огорожений стіною, де тепер побудували новий вокзал. Я спав там кілька ночей. У траві чомусь були розкидані великі порожні залізні бідони. Можна було до половини влізти в бідон: це робило ілюзію даху і дому. Але скоро я почав працювати, ще на старому вокзалі, як вантажник і носильник. Скоро по тому дістав підвищення, почавши керувати вагончиками, навантаженими валізами, і несамовито дзвонив, прокладаючи дорогу через натовп пасажирів. Де тільки я не працював, чого тільки не робив за ці перші роки. Ви нічого цього не знали, порпалися все в своїх фарбах і нічого не хотіли знати. У вас було ремесло. Перескакували від одного ремесла до другого, але з своєї сфери ніколи не виходили. Я ж не знав, куди мені прихилитися, і хапався за все, що траплялося до рук.

— Так, ці вулиці нам добре знайомі, — сказав Канівець. — Колись я тут недалеко жив (тут було мое перше ательє) і кожного дня ходив цією вулицею. Ось на цій стіні, — він показав на стіну, — висіла велика вивіска, її вже нема: „Faire couper son chat c'est bon. Mais le faire couper par un specialist c'est encore mieux“.*) Тут за рогом, он у тій вуличці, було ательє митника Руссо. Він, звичайно, не раз читав цю вивіску,

*) Каструвати свого кота — це добре. Але ще ліпше, коли це зробіть фахівець.

і, мабуть, вона йому здавалася зовсім звичайною. За його часу ця дільниця була ще більш провінційна, ніж тепер. Скоро вся вона буде знесена. Ту частину, що прилягає до залізниці, вже завалили.

— А ви пам'ятаєте, Сінклере, — продовжував Канівець, — історію з кожухом, сцену, яку ми бачили приблизно отут, на цьому самому місці. Була пізня година. Ми поверталися з нашої каварні. З віддалі, при світлі ліхтаря (освітлення тоді було слабе, газове, не те, що тепер), ми побачили дві силуети, чоловічу й жіночу. Вони зятято сперечалися, лаялися, розмахували руками. Але ми стояли далеко, і втямити, про що йшлося, було не можливо. Раптом жінка зняла кожух і кинула його своєму противникові. Той схопив кожух і намагався надіти його на жінку. Та це було не так легко. Жінка відбивалася й виривалася. Йому якось удалося накинути на неї кожух, але вона знову кинула його йому в обличчя. Це повторилося кілька разів. Нарешті, жінка схопила кожух, кинула його далеко на мокрий брук і побігла. Я пам'ятаю, що було дуже холодно. Чоловік постояв якусь мить, але не переслідував її і швидко пішов у протилежному напрямі. Кожух лежав на бруку. Ніхто не хотів цього кожуха. Ви кинулися до кожуха, схопили його і зникли десь у п'їтмі. Я лишився сам, не розуміючи, що сталося. Я забув, що недалеко навскоси був комісаріят поліції.

Цей спогад знову змусив Сінклера засміятися:

— Я був певен, що та молодичка отямиться і наступного ранку прийде до комісаріату шукати свій кожух. Так воно й сталося. Не пам'ятаю, чи я вам тоді розповів, що два дні пізніше мене викликали до комісаріату і під розписку видали мені винагороду, яку та молодичка залишила для мене.

Ще раз чи двічі Канівець повертався до спогадів, які викликали в них ці добре знайомі вулиці. Але Сінклер знову став мовчазний і задуманий. Приятелі йшли далі мовчки. Канівцеві здавалося, що Сінклер дуже змінився, ніби не був подібний на себе в минулому. Уже давно Сінклер, що жив тепер на півдні і тільки подеколи приїздив до Парижу, мав би йому розповісти про свої справи, які так удало пішли в нього за останні роки, про свої проекти, про те, що його цим разом привело до Парижу, згадати про свою дружину і особливо про свою десятилітню доньку, якою він так турбувався й віддавав їй багато уваги. Особливо дивувала Канівця та, здавалося б, дріб'язкова обставина, що Сінклер прибув потягом, а не власним автомобілем. У той час автомобіль ще не був так поширений і свідчив про певний ступінь матеріяльного добробуту. Тому для Сінклера автомобіль був предметом певної гордості. Крім того, при частих його подорожах він був потрібний йому й зручний для перевезення картин, як цього вимагало його теперішнє зайняття.

Але Канівець його не розпитував. Вони йшли ніби без мети, але й без слів їм було ясно, що вони прямують до звич-

ної, давно їм відомої каварні, щоб там закінчити цей вечір. Ця каварня давно вросла в історію дільниці, та й для них з нею було пов'язано багато спогадів.

*

Ця каварня була розташована на перетині двох широких бульварів — Монпарнас і Распай, таких широких, що в перехрестя влилися ще дві вулиці, і утворилася досить велика площа. Але зовсім недалеко від перетину у той і в той бульвар вливаються ще три невеликі вулиці. Нормально, що на такому перехресті, на прохідному й проїзному місці мусяли бути каварні. На початку двадцятих років їх було лише п'ять. На одному розі містилася невелика каварня «Ротонда», майже поруч з нею ще дві зовсім маленькі, нужденні каварні того типу, які дещо зневажливо на паризькому жаргоні називають бістрб. Проти «Ротонди», через вулицю, містилася каварня «Дом» на бульварі Монпарнас і бістро «Лелека» на бульварі Распай. У самому центрі перетину, на площі, на чавунному невисокому стовпі був годинник. Цього стовпа цілком вистачало, щоб показувати напрям автомобілістам. Фіякри траплялися рідко, але ще не зникли остаточно.

У двадцятих роках ця дільниця ще зберігала ознаки окремої частини міста. Дійсно, ще порівняно недавно недалеко звідти стояла брама міста. По другий бік бульвару, майже проти «Ротонди», трохи навкіс стояв довгий дерев'яний паркан, за яким містився склад вугілля, купи якого було видно через відкриті ворота. Що відразу свідчило, що це не центр міста. Трамваї з дзвоном і вистуком проїздили по бульвару Монпарнас і повертали, спрямовуючися на бульвар Распай до далеких передмість. Монпарнас був обсаджений великими деревами, що, розрідчися, закривали будинки і майже творили склепіння над бруком. На бульварі Распай дерева були посаджені в два ряди серединою вулиці і творили справжню алею. Дещо пізніше на вході до цієї алеї поставили пам'ятник Бальзакові роботи Родена. Статуя дивилася на годинник, що стояв на площі. На тому й тому бульварі між деревами були поставлені лавки. У той час на них можна ще було сісти й спокійно відпочити. На весні дерева вкривалися ясною зеленню, що надавало вулицям веселого й оптимістичного вигляду. Але й восени, коли тротуари вкривалися опалим, мокрим листом, вулиці мали привабливий вигляд. Листя згрібали, але скоро нападавало нове. Зв'язок цього місця з полями й лісами ніби тоді ще не переривався остаточно.

У половині минулого віку мистці жили переважною більшістю у протилежній, віддаленій частині міста на Монмартрі. Але відповідно до того, як Монмартр забудовувався, старі доми руйнували, квартири дорожчали, і мистці почали переселятися на Монпарнас.

Тут були ще вільні місця, і земля коштувала недорого. Там і там зводилися будинки, що складалися суцільно з

ательє, призначених для скульпторів і малярів. Коло Версальської брами, дещо далі від Монпарнасу, ціла ділянка складалася з самих ательє, наче б творячи невеличке своєрідне місто. Будівлі були досить примітивні, плата за приміщення досить низька, та й ту мешканці платили не дуже регулярно. Місце це було відоме під назвою La Ruche (вулик).

У давні часи вся ця ділянка з побудованими на ній ательє належала одному скульпторові вже досить похилого віку. Яким чином він став власником ділянки, — не відомо. Проходячи якимось своїми володіннями, він зустрів одного з своїх мешканців, італійського маляра.

— Россі, — звернувся він до нього, — уже три триместри ви не платите за ваше ательє.

— У мене погані справи, дорогий майстре. Я прошу вас почекати ще трохи.

— Покажіть мені ваші роботи, — сказав скульптор.

Вони зайшли до ательє. Скульптор-власник вибрав собі одну картину і, сторгувавшись, заплатив гроші.

— Тепер я можу виплатити вам належність, — сказав Россі.

— Е, ні, — заперечив скульптор-власник. — Я перебуваю у вашому ательє і говорю з вами як мистець. — Але вийшовши з ательє і звернувшись до Россі, що стояв на порозі, він додав: — Не забудьте однаке заплатити за три триместри.

— Алеж ми говоримо як мистці, дорогий майстре, — відповів приголомшений Россі.

Та це були патріархальні часи. Тепер більша частина ательє знищена і, мабуть, весь цей мальовничий городок приречений на загибель.

Площа, що утворилася від перетину двох бульварів є ніби центральним місцем ділянки Монпарнас, що міститься недалеко від Латинського кварталу. Завдяки цьому каварня «Ротонда» була зручним місцем для зустрічей мистців. До того ж, вхід до метро відкривається якраз проти каварні, на тому самому тротуарі. В цілому це перехрестя, що теж мало не абияке значення, виглядало дуже привабливо. Головними відвідувачами «Ротонди» були малярі й скульптори, далі моделі з двох академій живопису, що містилися поблизу, і учні цих академій. Але сюди почали приходити й письменники, взагалі люди так чи так причасні до мистецтва, а також туристи, чужинці, приваблювані цікавістю, нарешті, просто дивні й оригінальні типи, що приходили сюди бозна чого з усіх кінців світу.

Поволі за «Ротондою» закріпилася слава каварні мистців, і вона дедалі більше поживлялася.

При одному столику біля вікна завжди сидів пан з рудими вусами і незмінно в капелюсі канатє, за модою ще дев'ятсотих років. Молоді жінки присідали до цього столика, іноді замовляли філіжанку кави з молоком і розмовляли,

іноді, обмінявшись кількома словами з рудим паном, відходили, приходили інші. Коло цього столика завжди було помітне пожвавлення. Молоді жінки були моделі, вони становили досить помітну групу серед строкатого натовну відвідувачів, а рудий пан був — завідувач моделями. Він розподіляв їх, визначав чергу не лише для двох академій живопису, що були поблизу, а й для Академії мистецтв, Школи декоративних мистецтв і для академій, які містилися в інших дільницях міста.

У «Ротонді» влаштовувалися групові виставки: картини вшали просто на великих дзеркалах, що вкривали стіни, чи на простінках між дзеркалами. Утворилася група мистців під назвою Horde (Орда). Раз або два на рік вони виставляли в алеї бульвару Распай велику буду, в якій влаштовували виставку своїх робіт. Але доброї слави ця група не мала, і тому багато хто відмовлявся брати участь у цих виставках на вулиці.

Кілька разів, для поповнення своїх слабих ресурсів, мистці влаштовували костюмовані балі у великій залі Бюлье, що була поблизу. Тепер уже вона не існує. Стіни великого приміщення суцільно завішувалися панно, писаними на папері спеціально для балю. Перед балем усі без винятку вважали конечним показати себе в маскарадному костюмі в «Ротонді». Каварню наповнювали постаті в дивовижних костюмах, вигаданих, викроєних і зшитих власними засобами. Але й раннім ранком, по закінченню балю, каварня знову переповнювалася охочими випити кави з рогульками (croissant). Тут таки обговорювалися й вирішувалися всі справи, що стосувалися виставок і балів. Тут призначалися ділові й інтимні зустрічі. До пізньої ночі в каварні панував рух.

Проти «Ротонди», майже поруч з каварнею «Дом», був маленький занехаяний ресторанчик „A la soupe merveilleuse“ (Ресторан чудової юшки). Приміщення було вузьке, і столики стояли уздовж стін, лишаючи прохід посередині. Мистці, що відвідували цей ресторан, називали його просто ім'ям власника — «Жан». Говорилося «пообідаємо в Жана», «підемо до Жана». Меню найчастіше складалося з юшки з капусти та картоплею (це й була та юшка, від якої пішла назва ресторану), шматка вареного м'яса, знову таки з картоплею, сиру чи десерту і чвертки літра вина. Коштувало це два франки 75 сантимів. Звичайно, були й інші страви, меню можна було різноманітнити, але не всі на це зважувалися. Дружина Жана поралася на кухні, він сам обслуговував гостей, а їх малі діти безнастанно товклися поміж столиками. У всьому позначалися звички сільського ресторану, яких Жан набув у себе в селі.

Увечері, коли відвідувачі розходилися, уся велика родина сходилася вечеряти. Але як приходили запізнілі відвідувачі, їм не відмовлялися подати вечерю. Так усе життя господар і не мав змоги спокійно повечеряти: вечеряв, подаючи вечерю іншим.

Коли діти підросли, вони взяли справу в свої руки, а Жан з дружиною повернувся доживати віку до свого села, але вже як люди заможні. Так майже завжди й буває в маленьких торговельних підприємствах. Молоді господарі обов'язково модернізують підприємство. Це саме сталося й з рестораном чудової юшки. Поширити його не було можливості, але все було устатковане наново, оновлене. Раніше темнуватий, ресторан був яскраво освітлений, навіть якось була влаштована вентиляція, так що тепер уже в ресторані не стояв, як раніше, важкий кухонний дух. Зовсім як міський ресторан.

— Хто це, нова господиня? — питав іноді відвідувач, що знав цей ресторан за давніх часів, іншого старого відвідувача, показуючи на немолоду вже, повну жінку за шинкавасом.

— Та ні ж бо, — відповідав той, — це Івета, донька Жана. Пам'ятаєте дівчинку, яка тинялася тут з своїми шкільними зошитами, готуючи тут такі свої шкільні завдання?

Але юшку з капустою, за родинною традицією, готували обов'язково щодня. Одначе старі відвідувачі ресторану, коли їм трапляється тут обідати, запевняють, що колись юшка була далеко смачніша, та й усі інші страви також. Можливо, що їм так здається тільки тому, що тоді вони мали кращий апетит, і ствердити, чи їх запевнення слушні, тепер уже неможливо.

У старій «Ротонді» відвідувачі цієї каварні добре знали постать посивілої вже людини, дуже худої, з зажуреним виразом обличчя, що сиділа завжди на тому самому місці. Хоч ця постать нічим, таки рішуче нічим самою не була примітна, вона настільки була пов'язана з «Ротондою» того часу, що її промовчати ніяк не можна.

Молодим мистцем він прибув до Парижу і дістав від мистецької школи, яку він закінчив, стипендію за відмінні успіхи, яка давала йому можливість забезпеченого існування і праці протягом двох-трьох років. Дехто з тих небагатьох, що бачили привезені ним шкільні роботи, говорили, що вони заслуговують не абиякої уваги. Він оселився на Монпарнасі і, звичайно, з'явився в «Ротонді», до якої заходив усе частіше і затримувався в ній досить довго. У нього було своє улюблене місце, свій столик. За цим столиком він просидів тридцять років. Приходив десь о третій годині по обіді і сидів за філіжанкою кави з молоком до якої сьомої. О сьомій годині, на час вечері, він відходив. Де він обідав, і чи взагалі обідав, ніхто не знав. О дев'ятій годині він повертався і знову сидів за філіжанкою кави до закриття каварні, тобто до другої години ночі. У неділі й свята він завжди був на своєму місці, і на час ферій нікуди не виїжджав. Часу для праці при такому способі життя йому не лишалося, і за багаторічне перебування в Парижі він не намалював жодної картини. Живав мистецьке життя Парижу, праця мистців, що його ото-

чували, розмови й суперечки про живопис не спонукали його до праці, не могли вивести його з фізичного й психічного заціпеніння.

Ніхто не знав, на які засоби він жив. Єдиний його знайомий, що побував у нього, оповів, що він живе на сьомому поверсі у маленькій мансарді без жодного устаткування й меблів, за винятком одного ліжка. Один кут був завалений старими газетами. За багато років він не купив собі навіть газової лампи (електричного освітлення у тій кімнатці не було). Та лампа йому не була й потрібна. Він повертався пізно, запальював свічку, що стояла на скрині, роздягався, гасив свічку й лягав спати.

Якось одного дня він не з'явився на своє звичне місце. Виявилось, що його молодший брат, по довгих наполяганнях, виписав його на батьківщину і знайшов йому в якійсь школі місце вчителя малювання.

По довгому часі його приятель, що часто сидів з ним за одним столиком, одержав від нього сумного листа. Він писав, що посада його зовсім не цікавить, що він почуває себе постарілим, що цілковито втратив інтерес до життя і не бачить перед собою жодного майбутнього. «Єдине, чого хотілося б, — побути ще хоча б один вечір у нашій „Ротонді”», — так закінчувався його лист.

Багато хто вважав, що в цій каварні його засмоктала атмосфера бездіяльності й марнування часу, що зайшло так далеко, що він цілковито втратив здібність до будь-якої діяльності. Але навряд чи це так. Багато мистців вели непорядковане життя, просиджували довгі вечори в цій каварні і одначе, часто живучи у важких матеріальних умовах, знаходили час для праці й зуміли себе виявити.

Початкуючи маляр, який невдовзі по виході з школи перестає працювати, явище досить поширене. Виявляється іноді, що він неспроможний перейти від шкільної праці й малювання моделей до творчої праці. Йому бракує для цього справжнього внутрішнього покликання: виявляється, що з природи він не мистець.

Національне свято 14 липня на Монпарнасі святкували з великим захопленням. На перетині бульварів, біля стовпа з годинником, зводили естраду для музик, прикрашену національними прапорами. Над вулицею навішували всіляких прапорців і кольорових стрічок. Усе було яскраво освітлене безліччю різнокольорових ліхтариків, перетягнутих понад вулицею або замаскованих між гіллям дерев. Національні прапори повівали на балконах та й скрізь, де їх можна було приткнути. Танці починалися десь о третій годині по обіді і тривали до ранку. Коли ж свято припадало на суботу чи на понеділок, до нього приєднувалася неділя і танці тривали два дні і дві ночі. Площа, тротуар і брук перед «Ротондою» і перед «Домом» виповнювалися натовпом танцюристів. Стиск був великий, бо сюди приходили й з інших дільниць. У ка-

варні чи на терасі трудно було знайти вільне місце. Мало яке авто наважувалося, повільно й обережно просуваючись, прокласти собі дорогу через натовп танцюристів. Звичайно воліли об'їжджати місце розваги.

За тих часів такі балі влаштовувалися повсюдно. Навіть маленькі бістрб у віддалених дільницях міста влаштовували для мешканців своєї околиці маленькі, скромні балі. Кожного разу, коли в газетних статтях згадуються двадцяті роки, їх називають „les années folles“ (божевільні роки). Тепер цей звичай влаштовувати балі на вулицях цілковито занепав.

Проте, щоб так-сяк відзначити свято, муніципалітет влаштовує п'ять-шість балів на великих площах у різних частинах міста. Але це набрало вже офіційного характеру.

Маленька, звичайна, подібна на сотні інших, каварня «Ротонда», нічим себе не реклямуючи, набула, можна сказати, світової слави. Її децю поширили коштом прилеглих бістрб. Каварня «Дом», що міститься навпроти, поширилася й теж пожвавіла, а на тому місці, де був склад вугілля, відкрився новий кафе-ресторан „La Coupole“. Поблизу відкрито нові каварні, а на прилеглих вулицях одне за одним почали з'являтися нічні кабаре. На цьому перехресті стикалися люди всіх національностей, усіх соціальних шарів, усіх політичних відтінків. Події, що розгорнулися по війні 1914 року, виштовхнули з своїх країн маси людей, які потрапляли сюди і часто опинялися в найважчих умовах життя. Вони стикалися тут з тими, хто приїздив сюди для розваг. Тут, у «Ротонді», грали в шахи політичні емігранти, які пізніше ставали на чолі урядів, тут таки побували й колишні міністри вже не існуючих урядів. Навіть колишній король вважав потрібним побувати тут хоч один раз.

Приїжджі мільйонери сиділи за столиками по сусідству з тими, у кого не було чим заплатити за філіжанку кави, і вони, сидівши, чекали, щоб хтось знайомий, випадково проходячи, врятував їх у трудному становищі.

Здавалося, через це перехрестя переходили всі дороги, що вели у всі кінці світу. Двоє друзів чи знайомих прощалися денебудь, скажімо, в Ріо-де-Жанейро, будши певні, що ніколи більше не зустрінуться, виїжджаючи один до Канади, а другий до Австралії. Але проминало п'ять-сім літ — і вони зустрічалися в одній з цих каварень. Тут зустрічалися люди, що жили в різних країнах і не бачилися років двадцять, так що ледве й пізнавали один одного.

Мало є таких малярів, скульпторів, письменників і діячів мистецтва у світі, які тут не побували. Одні лишалися тут недовго і непомітно зникали, інші поверталися по кілька разів. Багато осідало тут назавжди і робилося постійними відвідувачами цих каварень. Багато було таких, які, повернувшись до своєї країни, стали відомі там. Дехто здобув світову славу.

Не кажучи про близькі країни, як Італія, Іспанія, Голландія, бували тут мистці далеких країн — Латинської Америки, Сполучених Штатів, Канади, а іноді й жили довгий час. Кілька японських мистців були постійними відвідувачами цих каварень. Якийсь час бував тут і один маляр з Туреччини, хоч, як відомо, Туреччина не принесла нічого в європейське мистецтво.

Єдина країна, яка ніколи не брала участі в цьому міжнародному товаристві, — це Англія. Звичайно, дехто з англійських малярів побував тут, але вони пройшли зовсім непомітно. Жоден з них тут не затримався бодай на якийсь час, не став відвідувачем каварень, не увійшов у зв'язки з місцевими малярами.

Люди, які здавна знають Монпарнас, не раз у розмові намагалися встановити причину цього явища, але задовільної відповіді знайти не могли. Це тим більше дивне, що Блякитне побережжя (Côte d'Azur), без перебільшення можна сказати, стало модним як курортне місце у другій половині минулого століття завдяки англійцям. Англійці не лише були першими туристами в цих місцях, а й своїми засобами сприяли створенню й процвітанню південних курортів. І назва набережної в Ніцці (Англійська променада) зовсім не випадкова.

У двадцятих роках, звичайно на весні, з Лондону приїжджав один маляр. Він зупинявся в одному з ближчих готелів і вечорами за звичаєм довго сидів у «Ротонді». У Лондоні він мав майстерню для виконання театральних декорацій. Він дуже погано говорив по-французьки, і в ньому відразу впізнавали англійця. І дійсно він був англійським підданим і мав за дружину англійку. Ось що він оповів одного разу.

Його дід мав десь у глухій частині Росії крамницю харчових продуктів. Це було на початку минулого віку. Тоді серед простого люду щойно починало поширюватися вживання чаю. Його дід десь почув про це і через торговельну контору виписав скриньку чаю. У скринці прислали так званий «кирпичний» чай, як тоді його виготовляли, тобто пресований у плитках на подобу цегли, але менших. Ніхто в містечку не знав, як приготувати чай. Плитку поклали у воду й почали варити. Коли плитка розварилася й перетворилася на кашу, поклали до неї масла і почали їсти дерев'яними ложками. Страва виявилася неїстівною й несмачною. Усі були розчаровані, і дід вирішив, що його обдурили, продавши йому недоброякісний товар.

При цій розмові й з'ясувалося, що приїжджий з Лондону був емігрант 1905 року. Тому й його вважати представником англійських малярів на Монпарнасі не доводиться.

Але вже на початку тридцятих років почали виявлятися ознаки занепаду Монмартру. Можна припускати, що спричинилася до цього важка фінансова криза цих років у Амери-

ці й Європі. Приїжджих стало менше. А ті, що приїжджали, не мали вже таких засобів, як раніше. Картини, навіть ті, що мали велику вартість, продавалися за невеликі гроші й не знаходили собі покупців. Багато малярів чужинців повернулися на батьківщину. А тим часом власники «Ротонди» намагалися якнайкраще використати репутацію каварні і жвавого місця, на якому вона стояла. «Ротонда» поширювалася й модернізувалася, більша частина її стала дорогим рестораном, не лише на першому, а й на другому поверсі. Мистці перейшли в розташовану навпроти каварню «Дом». Але справи нової «Ротонди»-ресторану не були блискучі. Великі суми були витрачені на перебудову й устаткування приміщення, але ресторан і каварня стояли порожні. Запросили оркестру, чим ще більше підвищувалися ціни, але й це не допомогло. Справи не йшли до такої міри, що «Ротонду», не зважаючи на її світову славу, довелося закрити. Усе велике приміщення стояло кілька років за великою дерев'яною загородою, вкритою реклямними плякатами. Так справдилася приказка: «Не місце прикрашує людину, а людина прикрашує місце».

Під час другої світової війни місто спустіло, спустів і Монпарнас. Невеликий гурт малярів, що не виїхали, за звичкою приходили на Монпарнас. Вони збиралися в маленькому бістр'ю на бульварі Распай або в задній кімнаті винної крамниці, де при пляшці вина можна було, не наражуючися на небезпеку, поділитися новинами, почутими з лондонського радіо, і обговорити хід подій у надії на кращі часи. Додому поверталися на одинадцятю годину вулицями, огорнутими глухою темрявою.

А після війни одушевленість цього місця вже не відродилася. Покоління мистців, яке його створило, поволі зникло. Багато хто почав приходити сюди дедалі рідше. А нове покоління на зміну не прийшло. Публіку приваблював новий квартал, що входив у моду, — Сен-Жермен. Але там молоді мистці губилися серед величезного натовпу, прибулого з усього світу, а своєї каварні у них не було.

Такої каварні, як «Ротонда», своєрідного клубу, до якого однаково був відкритий вступ для всіх, куди постійні відвідувачі приходили, як до себе додому, почували себе належними до однієї корпорації, знали один одного так, що не могли увійти без того, щоб не привітатися з двадцятьма ра-зів, — такої каварні уже ніде не було.

Але й зовні дільниця Монпарнасу по війні почала швидко мінятися. Широкі тротуари були значно звужені і поступилися місцем автомобілям. Гілля дерев, що широко розросталися, були обрубані, а голі стволури пересаджені на звужений тротуар. Це спотворило старе розпланування вулиці. Вона оголилася, і виявилось, що вона обставлена будинками найбанальнішої, позбавленої смаку архітектури середини й кінця минулого століття. Тільки два невеликі двоповерхові будинки, що стоять поодаль, один проти другого,

заслужують на увагу. Один з них у 18 віці належав маляреві Pigo. Тоді це був дім за містом, у ті часи сюди виїжджали з міста. Будинок дуже простий, але шляхетністю своїх ліній і пропорцій він відразу засвідчував, що належить до grand siècle (великого століття). Другий, що навпроти, не позбавлений інтересу будинок, був побудований князем Чарторийським.

Коли загороду, що оточувала «Ротонду», зняли, виявилось, що на місці ресторану побудовано кінотеатр, а поруч, на розі, — каварню, дуже модернізовану. Та вона вже нічим не примітна. Стовп з годинником на площі пересунули на тротуар. Світляні реклями були встановлені на багатьох будинках. Колишня вулиця набрала нової, незатишної й неприємно неспокійної зовнішності. Маса автомашин рухається в усіх напрямках. Паркувати дозволено і на алеї бульвару Распай і на тротуарі бульвару Монпарнас, що остаточно спотворило вигляд вулиці, перетвореної на гараж. Перехожий протискається поміж автами по вузькій, залишеній йому смужці, але на нього з усіх боків наїжджають авта, що з'їжджають на брук.

Звичайно, молоде покоління, яке не бачило колишньої вулиці, вважає це нормальним і припускає, що інакше й бути не може. Але ті, хто пам'ятає цю вулицю, якою вона була в давні часи, не можуть не замислюватися над абсурдами нашої нової, механічної цивілізації, що твориться ніби для нашої зручності. У цілому вулиця втратила свою питомість, свій характер. Їй надали нової оболонки, спільної для всіх великих вулиць з їх крамницями, каварнями й світляними реклями.

На прилеглих до цієї ділянки вулицях виростають нові багатоповерхові будинки. Іноді на найвищому поверсі є ательє для маляра, з квартирою, з усіма вигодами. Крім однієї (дуже істотної), — платня за квартиру в нових домах дуже висока.

Старі будинки, де були ательє для мистців, поволі зникають. Ці ательє заслужують одначе, щоб про них сказати бодай кілька слів. Будувалися ці доми для малярів і скульпторів, а тому турбуватися за красу й солідність будови чи за вигоди не було потреби. Часто такі ательє на один поверх будувалися одне поруч одного, усі однакові. По протилежному боці стояв такий самий ряд ательє. Вузький двір посередині. Іноді перед тим другим рядом ательє було щось на подібну саду з кількома кущиками. У саду могла стояти незакінчена кам'яна скульптура, залишена скульптором, який давно виселився. Всередині ательє часто будовано souperette (підперті дерев'яними стовпами вишки з бар'єром, до яких вела вузька драбина. Таким чином творилося нагорі щось на зразок кімнати, яка звичайно правила за спальню).

Іноді дім, що стояв у дворі, був на кілька поверхів. Унизу високі ательє для скульпторів, на верхніх поверхах

— ательє для малярів. Були й доми зовсім уже незугарної будови. Високі вузькі дерев'яні сходи вели на вищі поверхи. Щоб якнайбільше заощадити місце, їх ставили майже вертикально. Сходи були вузьенькі. Ті, що жили тут, звалили до таких сходів, але відвідувачі, що приходили вперше, з трудом дряпалися вгору і, добувшись до коридору, помічали, що їх чекають ще такі самі, майже вертикально поставлені сходи. Відвідувач з трудом продовжував сходити вгору, і якщо це було увечорі, коли брудна лямпочка звідкись зверху ледь кидала тьмяне світло, йому починало здаватися, що він здійсмається вночі по трапу на чардак великого океанського пароплава. Море неспокійно хилитає корабель, трап скрипить (сходи дійсно скрипіли), і хвилі заливають хисткий човен унизу. Товстий корабельний канат, протягнений уздовж сходів, замість дерев'яного поруччя, ще більше посилював це враження.

Зійшовши нарешті вгору, відвідувач потрапляв на вузький дерев'яний балькон, що звисав над подвір'ям. Дошки балькона були ветхі, погано припасовані, так що не раз траплялося, що тонкий жіночий каблук застрявав між ними.

Кілька дверей виходило на балькон, і тепер лишалося тільки знайти відповідні двері. Але й зайшовши всередину, відвідувач, якщо він не був ознайомлений з ательє мистців, розгублено зупинявся: він потрапляв в обстановку, якої ніколи не бачив, бо влаштовували помешкання, не зважаючи на жодні правила, лише відповідно до потреб праці і власної фантазії.

Відвідувач міг потрапити у велике приміщення, стіни якого до стелі були завішані купленими на товчку різноманітними предметами: дерев'яний годинник з вагарями, поламани музичні інструменти, тарілки з розписом, гіпсові зліпки рук, ніг, нарешті, такі предмети, призначення яких ніяк не можна визначити. Треба було б витратити багато часу, щоб позмітати пил з усіх цих предметів, але ледве чи робилося це часто.

Велике приміщення було перегороджене завісами, які творили наче б окремі кімнати: одна призначалася для живопису, друга для різних інших робіт, але була також і дальня, й кухня, і маленька спальня. Господар приділяв багато уваги своєму приміщенню, але чим більше він трудився, тим воно становилося менше зручним. Щоб принести олівець чи пачку сірників, треба було перейти через складний лабіринт завіс. Завіси затемнювали світло, і трудно було зрозуміти, як тут можна було працювати. Крім того, бувало, що господар виявлявся любителем рослин. У скриньках, горщиках, консервних бляшанках біля великого, широкого вікна стояли квіти, кактуси. Від вікна по натягнених мотузках рослини дралися по стіні. У великому дерев'яному цебрі ріс соняшник. У ненормальних умовах він все таки виріс великий, але, мабуть тому, що всіма силами тягнувся до сонця,

набрав своєрідної потворної форми. На нього прикро було дивитися.

На вікні, на протягнутих мотузочках бувають навішані дивного вигляду предмети. За формою це невеличкі, сантиметрів на сім подушечки, чорно-рудого кольору, з кожного рогу подушечки висувається досить довга чи то стеблина, чи лапка. За одну з лапок ці предмети звичайно й підвішуються.

— Що це? — питає й без того здивований відвідувач.

— Невідомо, — відповідає господар. — Хто каже, що це морські рослини, а хто, що... акуліні яйця.

Дотримувати порядку в цих приміщеннях, захарашених полотнами, підрамниками, рамами і різнорідним матеріалом, потрібним для праці, особливо у скульпторів, дуже трудно. Мало кому це й удавалося.

Якби відвідувач вийшов через інші двері, до другого ательє, він міг би зауважити при вході кілька стосів брудних, запилених тарілок, іноді й сотню. Один, що добре знав таку господиню, завжди одягнену неохайно, запитав її якось, чому в неї якраз коло входу стільки брудних тарілок, і дістав таку відповідь:

— Я так не люблю мити посуд, що, мавши при собі зайві гроші, при купівлі їжі купую разом і кілька тарілок, щоб не мити посуду.

Трапилося, що до господині цього ательє опівдні прийшла її знайома. Господиня підвелася з ліжка в поганому настрої і сказала:

— Нема де вмитися, по воду треба виходити в коридор, тут немає жодних вигод.

Вона розглядалася, ніби шукаючи води, і зупинила свій погляд на столі, де стояло кілька філіжанок. Очевидно, напередодні ввечері тут зібралось товариство, і чашки лишилися на столі після прийняття. Деякі не були допиті, до половини з чаєм. Недопалки й попіл були в блюдцях і, мабуть, у чашках. Господиня підійшла до столу і, занурюючи два пальці в недопиті чашки, почала ними обтирати обличчя й шию. Умившись таким робом і витираючися рушником, вона сказала:

— Добре відчуваєш себе, коли чистий.

У цих ательє, які в холодний час не можна було нагріти й грубою, як для неї навіть було вугілля, у гарячі дні була нестерпна спека, а в дощ вода, просякаючи через скляну стелю, капала на підлогу. І все ж у них працювали, часто в неймовірно важких матеріальних умовах.

Ці ательє становили собою наче б величезну розпросторену лабораторію, праця в якій зовсім не була узгоджена і часто розвивалася в різко протилежних напрямках. Тут працювали мистці, що зійшлися з різних країн, стикалися найрізномірніші ідеї; в умовах повної свободи і цілковитої незалежності намащувалися ще не відомі й самим працівникам

неясні лінії. З зіткнення багатьох зусиль починала іноді окреслюватися якась лінія, більш виразна. Вона викликала зацікавлення, привертала увагу, щось відгадалося і збуджувалося бажання розвинути й оформити ще не окреслені прагнення. Вони відповідали, очевидно, духові свого часу.

Напряг утверджувався, виходив на виставки і спочатку викликав подив. Але розгін уже почався, і зупинити його було неможливо. Критики повинні були його помітити, журналісти давали їм місце. Знаходилися прихильники, появлялися поодинокі колекціонери. З гурту виділялися ті, хто найбільше себе виявив, більше звернув на себе увагу. Поволі напрям здобував визнання. Появлялися книги, присвячені новому напрямові.

Критика приписувала одному-двом мистцям, які заслужено звернули на себе загальну увагу, честь творців нового напрямку. Так легше, простіше й зрозуміліше для публіки, ніж докопуватися до складного процесу творення нового напрямку в живописі. При тому не бралось до уваги, що ніколи, ніде, жоден найталановитіший мистець не міг появитися в порожнечі. Щоб ним бути, вирости й розвинутися, йому потрібна сприятлива атмосфера і солідна база. Картини найвизначніших мистців почали перетворюватися на товар. І щойно тоді торгівці картинами почали їх помічати. Скуповуючи картини, притримуючи їх до часу, підживлюючи беззастанно рекламу, вдаючися до всілякого роду комбінацій, щоб підігнати ціну, вони наживали величезні маєтки.

І тоді країни, уряди яких нічого не зробили (як і все суспільство) для того, щоб підтримати лябораторію, починали пишатися «нашими мистцями» й «мистецтвом нашої країни».

*

Приятелі сіли при столику в глибині каварні, в задній залі, де відвідувачів було небагато. Канівець знав, що наступила мить, коли Сінклер заговорить і пояснить причину похмурого, незвичного для нього настрою. Канівець знав, що останні роки справи Сінклера розгорталися успішно. Обставини сприяли цьому, і Сінклер умів ними скористатися. Він перепробував різного роду зайняття, але зупинитися на чомусь певному йому не вдалося. Відвідуючи каварні Монпарнасу, він познайомився з мистцями, почав бувати в їх ательє, увійшов у їх середовище, не будучи сам мистцем. Це середовище йому, видимо, подобалося, він зацікавився живописом, особливо технічною стороною живописного ремесла. Крім того, почав відвідувати музеї, виставки, читав книжки з історії живопису. Через знайомства потрапив до ательє для реставрації картин, де працювало кілька реставраторів. Спочатку він працював як посильний, тобто приносив і розносив картини. Характер у нього був товариський, з усіма він добре жив, і йому охоче показували і пояснювали таємниці реме-

сла. Поступово він навчився виконувати всю технічну підготовну роботу, яку треба виконати перед реставрацією картини, заки мистець-реставратор візьметься за пензель і почне ретушувати, тобто загладжувати ушкоджені місця.

У нього без сумніву були вправні руки, здібності до різноманітних ручних робіт. Він навчився наклеювати картини на нове полотно, натягати полотно на підрамники, зарівнювати мастикою місця, де повідпадала фарба, і багато іншого. Навчився навіть виконувати відповідальну роботу: вимити картину, тобто зчистити з неї особливими розчинами кілька шарів ствердлого лаку, що вимагає вже розуміння особливостей замальованої поверхні. Коротко кажучи, він навчився робити все, крім ретушування. Для цього вже треба бути мистцем. Сінклер намагався опанувати й цю ділянку і зробив кілька копій з старих картин. Але без довготривалої попередньої підготовки важко опанувати техніку живопису, і це йому, звичайно, не вдалося. Але не можна не дивуватися з наполегливості й зусиль, які він прикладав, щоб увійти в справу реставрації картин, яка приступна звичайно лише мистцям. Але скоро у нього виявилися й інші здібності. Як і багато інших реставраторів, він почав торгувати картинами. Обставини цьому сприяли.

Під час війни всі, що добре заробляли, знали, що їх гроші не зовсім справжні, що раніше чи пізніше вони знеціняться. Питання лише, в якій мірі. А тому, замість того, щоб їх відкладати, ліпше було перетворювати гроші на нерухоме майно або ще краще — на предмети, які зберігають свою вартість, а, можливо, й зростають у ціні. Купівля картин дуже зручний спосіб накопичення капіталу. Картини не забирають багато місця, висять на стіні, прикрашають помешкання. Крім того, колекція картин надає її власникові в очах його знайомих якоїсь ваги, свідчить про його певний культурний рівень. Справжніх колекціонерів-аматорів живопису взагалі дуже мало.

Тому то тип колекціонерів, зацікавлених пустити капітал у обіг, дуже поширився. Дехто з них дещо тямив у цій справі, дехто не мав і цього. Вони вимагали перш за все, щоб картина була давня і дорого коштувала. Ціна для них була доказом якості картини. Але в чому криються особливі вартості і якості картин, цього вони не розуміли. Це треба було їм пояснювати, переконати їх у цьому. Хоч пояснити людям, не посвяченим і не підготованим до цього, в чому криється мистецька вартість картини, — не можливо. Доводиться вдаватися до суто формальних засобів: навести свідоцтва компетентних осіб, передусім експертів, і коли це можливе, показати каталоги аукціонів, у яких зазначені ціни на картини. Засобом співставлення цін можна приблизно визначити й ціну картини, призначеної на продаж.

З усім цим Сінклер впорувався, мабуть, досить добре. Він умів співставити пропоновану картину з картиною відо-

мого майстра, звернути увагу на приналежність її автора до тієї чи іншої школи, у відповідному місці назвати дату народження чи смерті котрогось відомого майстра, коротко кажучи, — поставити пропоновану картину на полицю у сусідстві з картинами, які дорого коштують, а самого себе відрекомендувати як компетентну й авторитетну людину і підкріпити все сказане фотографіями, репродукціями, сертифікатами. Так що завжди виходило, що картина заслуговує на увагу і коштує дорого.

Останні роки Сінклер жив в одному з великих міст на півдні, налагодив там великі знайомства з промисловцями та виноробами і об'їздив з картинами в автомобілі міста південних департаментів. Його справи приводили його часто до Парижу, де він купував картини. З грошима він поводився тепер легко й вільно, любив їх витратити.

Звичним рухом, машинально кельнер витер серветкою столик і поставив перед Сінклером і Канівцем два кухлі пива.

— Я не раз говорив вам про мої проекти, — почав Сінклер, — я хотів відкрити антикварну торгівлю на півдні, а, можливо, й тут, у Парижі. Головним чином торгівлю картинами. Децю з товару в мене було. Мені бракувало порівняно невеликої суми, але я міг би знайти компаньйона.

Сінклер замовк.

— Ну, і що ж? — запитав Канівець.

— Не повелось, і вже не поведеться. Усі мої проекти завалилися. Не лише проекти, все завалилося. І то відразу. Лише з вами, Канівче, я можу говорити одверто. Усе почалося з клятого Бройгеля Оксамитного. Велика картина. Ви знаєте, що великі картини трудно продавати. Тому мені відступили цю картину за порівняно невелику суму. Я був певен, що на добрий випадок я продам її за великі гроші. Сюжет сприятливий для продажу: лев та інші дикі звірі на галявині по сусідству з козами, вівцями й іншими мирними тваринами. Є й птахи. Картина являє собою, мабуть, рай. У всьому мир і спокій. Одним словом, сюжет добрий для продажу і якість виконання висока. Я здобув сертифікат відомого експерта і заплатив за нього досить дорого. Купуючи цю картину, я мав на оці мого головного покупця в Тулюзі. Про нього я вам не раз оповідав. Добре впакувавши картину, я привіз її додому з Парижу, але везти до Тулюзи не хотів. Я послав своєму колекціонерові фотографію. Він не полінувався приїхати до мене і, побачивши картину, був захоплений. Я зажадав за картину солідну суму. Він замислився й просив почекати на відповідь. По довгих розмовах ми домовилися: я віддаю йому картину в заклад під велику суму. На випадок, коли він зважиться її купити, він доплачує мені решту, як ні — повертає картину, а я йому гроші. Усе звичайно було оформлене за всіма правилами.

Він зчинив багато галасу навколо картини і показував її всім, кому міг. Пішли розмови, знайшлися заздрі, що спра-

ва обійшлася без їх участі. Знайшлися й експерти, які запевняли, що це не оригінал, а копія. Самі знаєте, коли вправний учень зробив в ательє свого майстра копію його картини, сам дідько не відрізнить її від оригіналу. Знайшлися й такі, що запевняють, ніби це копія не з тієї доби, а пізнішого часу. А це вже остаточно знижує вартість картини. Самі досвідчені експерти заплуталися. Коротко сказавши, колекціонер купити картину відмовився. Я повинен повернути йому гроші, яких у мене вже немає. З ним я ще якось би погодився. Але справа набула розголосу, дійшла до всіх моїх покупців, і тепер усі сумніваються в оригінальності картин, у мене куплених. Дехто з них вимагає повернути гроші. — Сінклер помовчав. — Кілька осіб гуртом заклали на мене позов.

— Що вдієш, — сказав Канівець. — У справах з картинами часто трапляються непорозуміння. Бувають і гірші випадки. Якось виплутуються. Виплутаетесь й ви. У всякому випадкові це справа цивільна. У найгіршому випадкові вас можуть описати.

Сінклер помовчав і з деяким зусиллям промовив далі:

— Вони обернули справу так, що зі мною буде гірше. З їх скарги виходить, що справа виходить за межі цивільних. Смагатися з їх адвокатами мені буде трудно, майже неможливо. У цій справі я втратив не лише якусь суму грошей, я втратив і багато істотніше — довір'я, усіх своїх клієнтів. Ніхто в мене більше нічого не купуватиме. Це ж не Париж, а провінція: всі один одного знають і всім усе відоме. Лишатися в М. далі я не міг. Я все кинув: і ательє, і помешкання з усім, що нагромаджував роками. Ви знаєте, як я призначився до свого авта; я його продав з поспіхом і тому дешево. Отак я знову на Монпарнасі, як тридцять років тому, і треба починати все з початку. Тільки ж у мене немає вже тієї сили й енергії.

— А ваша дружина? — запитав Канівець.

— Дружина з донькою виїхала на батьківщину, у Швецію. Так ми з нею домовилися.

Голосні вигуки й сміх у сусідній залі перервали їх розмову. Канівець обернувся й побачив, що до залі увійшов Маркіз, як його всі називали. Закинувши назад голову й ухопивши зубами пласку ніжку чарки, наповненої вином, він повільно посувався між столиками. На чарку була поставлена попельниця. Зупиняючися при одному чи другому столику, за якими сиділи відвідувачі, Маркіз збивав у попельницю на чарці попіл своєї сигари. Це був його улюблений номер. Маркіз, очевидно, сподівався на схвалення і мав його: його супроводили сміхом і жартами.

Він був невеликий на зріст, завжди чепурно одягнений. Білі гетри і накрохмалений ковнірець свідчили, що він дотримувався ще моди 1900-их років, часів своєї молодости. Запевняли, що він і дійсно мав право на титул маркіза, що,

звичайно, трапляється не часто. Але достеменно було відоме, що він власник великих виноградників на півдні і посідає визначну позицію в справах гуртової торгівлі вином. Маркіз був завжди добре напідпитку і в каварні довго не затримувався: йому треба було відвідати ще інші каварні й кабаре, щоб показати свій номер. У його супроводі була завжди мовчазна, сіра, байдужа постать. Говорили, що це його напарник у випивках, інші запевняли, що цього типа приставила до Маркіза його жінка як охоронця.

Трапилося якось, що Маркіз випив забагато, так що вже не міг не лише показувати свій номер, а й триматися на ногах. Його посадили, хтось подав склянку води. Маркіз жадібно схопив склянку і ковтнув раз, але постерігши, що це вода, з огидою відсунув склянку. На лихо, охоронця при ньому не було: його шукали й не знайшли. Видно, десь зачепився в сусідньому кабаре і був у такому самому стані, як і Маркіз. Маркізові розстебнули накрохмалений ковнірець і почали радитися, що з ним робити. Знайшовся врешті такий, що погодився відвезти його додому. Маркіза вивели й посадили в таксі.

Той, що ласкаво погодився Маркіза супроводити, скоро повернувся й оповів, якого клопоту він набрався, щоб упхати його у вестибюль дуже пишного дому і затягнути в ліфт. На дзвінок вийшла літня пані у нашвидку накиненому халаті. Не мовивши й слова, вона схопила чоловіка, упхала його в передпокій і на секунду зникла, але відразу ж з'явилася знову і з усією силою вдарила ласкавого супровідника парасолем по голові. Той хотів їй щось вияснювати, але двері вже були знову зачинені.

(Далі буде)

Григорій Крук

Володимир Попович

ЖИТТЬОВИЙ ШЛЯХ МИСТЦЯ

Григорій Крук народився 30 жовтня 1911 року в селі Братишеві на Станиславщині (тепер Івано-Франківська область). Братишів — дуже старе село під великим лісом Вовча Гора, за кілька кілометрів від Дністра, поблизу містечка Товмача. На початку 20 віку в селі була гарна дерев'яна церква, чотириклясова школа, посеред села стояла мурована корчма, а край села — панський двір. Село мало близько триста п'ятдесят хат, зліплених з глини й покритих соломною. Заможніші селяни жили з хліборобства, а малоземельні з ремесла або з заробітків на панському дворі.

До малоземельних господарів належав ганчар Яків Крук. Від першої дружини Анни він мав двоє дітей — Олексу й Марію. Олекса помер малим хлопцем. У молодому віці померла й перша дружина Якова, і він одружився вдруге, взявши цим разом жінку з невеликого сусіднього села Вікняни — Катерину Двояк. Від неї Яків мав трьох синів: Василя, Івана і Григорія. Перший помер на третьому році життя. А між Іваном і Григорієм установилася щира дружба.

Ще малим хлопцем Григорій почав цікавитися різьбою. Можливо, батькова ганчарська праця подобалася синові, і він теж заходжувався щось ліпити з глини. Малий Григорій малював пальцем по замерзлих вікнах, ліпив фігурки, вирізував з дерева янголиків, яких бачив на іконостасі.

У школі Крук учився добре, і коли він скінчив четверту класу в Братишеві, учитель Василь Лукасевич, оцінивши здібності хлопця, намовив Крукових батьків послати сина вчитися далі. До п'ятої класи Крук ходив у сусідньому містечку Нижневі над Дністром, а за рік Лукасевич завів його до Станиславова, до деревообробної промислової школи, бо на навчання в гімназії Крукові батьки не мали грошей. Директор школи Евстахій Миронович, знайомий Лукасевича, не зважаючи на деякі труднощі, прийняв Крука до школи. Школа мала різьбарський, токарський і столярський відділи. Крук учився на різьбарському й столярському відділах, а мешкав у бурсі для гімназистів, якою завідував учитель Ліськевич.

Закінчивши школу, Крук переїхав до Львова, щоб далі вчитися різьби. Там він деякий час був помічником різьбяря Андрія Коверка, коли той працював над іконостасом для каплиці Духовної семінарії. У 1931 році Крук записався до Львівської школи декоративного мистецтва і вчився на відділі скульптури у проф. Нальборчика і Стажинського. Там він зустрівся з талановитим молодим різьбарем Антоном Павлом (1905—54), родом з Холмщини, який передчасно помер на еміграції в Америці. Однак в цій школі Крук не затримався довго, бо проф. Нальборчик не бачив у нього хисту до різьби.

Тоді Крук спробував ще вчитися у Сергія Литвиненка, який саме повернувся з Парижу. Литвиненко працював над відомим нагробком Івана Франка, а Крукові доручив зробити кайло, що його тримає каменярь. Таке принагідне навчання не вдовольняло Крука, який хотів здобути систематичну й солідну мистецьку освіту. Тоді на допомогу прийшов знову Лукасевич, який не переставав цікавитися своїм колишнім учнем. Він допоміг Крукові дістатися до Краківської академії мистецтв.

Так у 1934 році Крук склав з відзначенням вступні іспити до академії, а що він не мав гімназійної матури, його прийняли за вільного слухача. Різьби навчав відомий тоді старий професор Константин Ляцка. Професор оцінив талант свого молодого учня і весь час дуже добре до нього ставився (у нього ж таки вчилися раніше й інші наші мистці: Сергій Литвиненко, Михайло Гаврилко і Наталка Мілян).

У Кракові Крук познайомився з письменником і мистецтвознавцем Богданом Лепким, професором Краківського університету; часто відвідував його і завжди знаходив щиро прихильність і добрі поради.

У Краківській академії на той час студювало ще кілька українців, що гуртувалися в мистецькій групі «Зарево», до якої вписався і Крук (до «Зарева» в той час належали: Дам'ян Горняткевич, Мирон Білінський, Марія Гарасовська, Юрій Кульчицький, Іванців, Кисілевський, Богдан Стебельський).

Під час навчання Крук вирізьбив бічний вівтар для української церкви св. Норберта в Кракові (у 1947 році цю церкву польська церковна влада відібрала від українців, а іконостас і богослужбові предмети східного обряду знищено). Навчання в академії Крук закінчив у 1937 році з найвищим відзначенням.

Щоб здобути державний диплом на право навчання рисунків у середніх школах, треба було мати матуру. Не мавши її, Крук хотів їхати до Познані, щоб там, у середній мистецькій школі, скласти іспит зрілості. Проф. Лепкий відмовив його від цього наміру: замість витратити час на формальності, він заохочував Крука до навчання в Берлінській академії мистецтв. Користуючись знайомством з професорами Зеноном Кузелею й Іваном Мірчуком, Лепкий виклопотав

Крукові скромну стипендію в берлінському Українському науковому інституті, і восени 1937 року Крук опинився в Берліні.

У Берлінській академії Крук учився у професорів Отто Гіцбергера, Альфреда Фоке і Кранца. Проф. Гіцбергер скоро оцінив здібності Крука, виявив до нього доброзичливу увагу, а згодом і призначив його своїм асистентом.

На початку свого перебування в Берліні Крук познайомився з різьбарем Федором Ємцем, який теж був професором Берлінської академії мистецтв. Ємець з щирою прихильністю поставився до молодого земляка і не раз ставав йому в пригоді. Він возив Крука на старому мотоциклі по місту, показуючи йому найвизначніші пам'ятки мистецтва. Від Ф. Ємця, майстерного портретиста, Крук засвоїв багато фахових таємниць. Так між обома мистцями зав'язалася приязнь, і Крук і досі зберігає найкращу пам'ять про земляка з Харківщини, який після другої світової війни опинився в Каракасі (Венесуеля). Скульптурні праці Ф. Ємця берлінського періоду Крук високо цінував, вбачаючи в них багато тепла й радості.

На той час у Берліні жив ще графік і різьбар Василь Масютин (відомі його портрети-медальйони українських князів, королів і гетьманів). Крук часто зустрічав його в робітнях академії, але до ближчого знайомства між ними не дійшло.

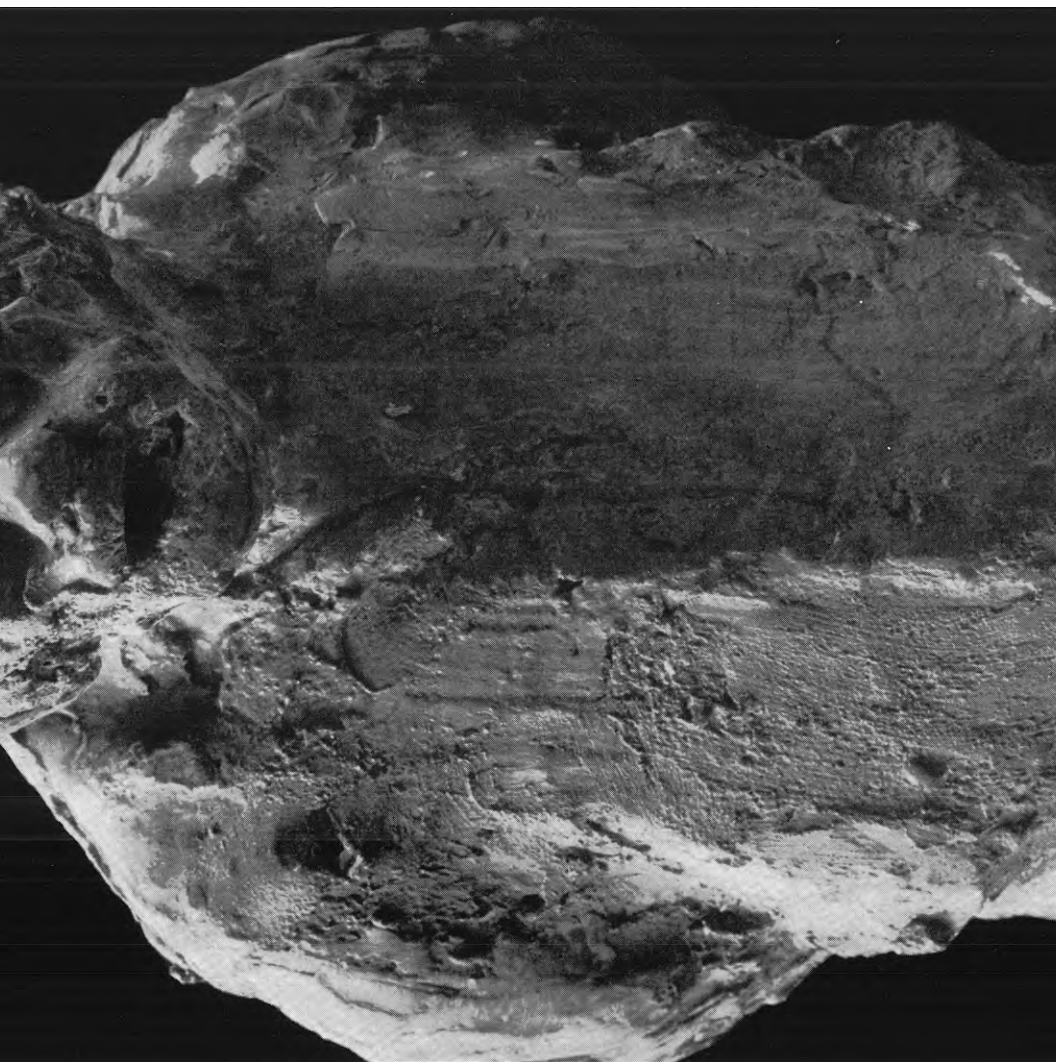
Було тоді в Берліні чимало й інших українців, діяла Українська студентська громада, Український науковий інститут і Українське національне об'єднання. Крук відвідував українські влаштування і пізнав багато людей, був навіть запрошений до дому гетьмана Павла Скоропадського, якому виконав портрет. Це патріотичне середовище мало незаперечний вплив на перші твори молодого мистця. Крук мріяв тоді про відбудову й оздоблення наших міст, робив проекти різних пам'ятників, що мали б бути поставлені на вільній батьківщині.

У 1940 році Крук закінчив навчання в Берлінській академії мистецтв. Це був дуже несприятливий для мистецтва час; вже почалася друга світова війна, німці були мобілізовані до війська і на працю для воєнної промисловости, а чужинці теж мусіли йти до фізичної праці. Крука послали до якогось хлібороба на Шлезьку як помічника до господарських робіт. По рокові праці на селі йому вдалося повернутися до Берліну і знову віддатися мистецькій творчості.

Восени 1942 року Крук уперше взяв участь у великій збірній мистецькій виставці, влаштованій у приміщеннях Академії мистецтв (він там був єдиним мистцем з чужинців). Працювавши далеко від батьківщини, він перебував думкою на Україні. Його ательє було заповнене такими проектами: чайка з двома козаками — задум пам'ятника запорожцям над Дніпром; для Києва він готував велику різьбу з кобзарем, у ногах якого чотири козацькі голови-водограї. Один козак песиміст, другий — оптиміст, інші два — матеріаліст й ідеаліст. Для проекту пам'ятника українській матері Крук зробив

Григорій Крук: вгорі — «На стерні»;
на звороті — «Злодій» (за В. Симоненком)

скульптуру жінки з хрестом у руках (пам'ятник матерям, синів яких більшовики помордували у львівських в'язницях у 1941 році).

У щораз тяжчих життєвих умовах, у місті, на яке щоденно падали бомби, Крук не переставав творчо працювати. Різьбив портрети, великі групові композиції, одні в клясичному стилі, інші — в оригінальному власному, який набирає своєрідних рис — статичної ваготи й грубих форм з дуже добре вичутими пропорціями, які надають різьбі легкості. Іван Крук працював також у Берліні і своїм скромним заробітком ділився з братом, уможливаючи йому таким чином посвятитися виключно мистецтву.

Коли в 1945 році Берлін опинився в руках Червоної армії, Крук з братом виїхав на захід, до найбільшого в Західній Німеччині мистецького центру — Мюнхену. Тут Іван відкрив крамницю харчових продуктів і знову допомагав братові, так що Григорій не мав матеріальних клопотів і міг вільно продовжувати мистецьку діяльність. Це був гарний і рідкісний у наші часи вияв братньої любови й посвяти. Але Іван Крук помер у 1952 році, і Григорій тепер своєю чергою заопікувався його малим сином.

У Мюнхені Крук поселився в мистецькій дільниці міста — Швабінгу, на вулиці Єлисавети, в помешканні, дуже зручному для праці, з двома робітнями: одна на підвір'ї в півсутеренах, друга — разом з помешканням на четвертому поверсі. Від 1945 року в цих робітнях він створив близько трьох сот скульптур. Його помешкання стало навіть своєрідним центром зустрічей українських культурних діячів. Кожен, хто приїждить до Мюнхену, заходить відвідати мистця й оглянути його твори. Очевидно, такі часті відвідини мають і негативний бік: забирають мистцеві чимало часу й відривають його від праці. Крук однак ніколи не нарікає і з властивим йому гумором, сердечністю й безпосередністю приймає відвідувачів і гостей.

У перші повоєнні роки Мюнхен був науковим, культурним і мистецьким центром української еміграції. Скупчення діячів культури в одному місті сприяло творчій діяльності, часто відбувалися виставки, збори, творчі дискусії. Крук багато працював і на першу вже збірну виставку, що відбулася в 1946 році, дав кілька скульптур. У 1945—46 роках Крук займався також і педагогічною працею: був професором різьби в університеті для чужинців під опікою УНРРА. При першій можливості виїзду за кордон з повоєнної Німеччини Крук виїхав до Італії, щоб ознайомитися там з пам'ятками архітектури й мистецтва. На це він отримав від єпископа Івана Бучка, апостольського візитатора для українців у Західній Європі, студійну стипендію, яка уможливила йому кількомісячне перебування в Італії.

Уже в перші повоєнні роки своїми сміливими й оригінальними композиціями Крук висувається на одне з перших

місць серед наших мистців у Західній Європі. У монографії «Крук, Павлось, Мухин» (Мюнхен, 1947) Святослав Гординський дав влучну характеристику його творчості, пишучи так:

Перше враження, що його викликає різьба Григора Крука, це статуарність, статичність, сила. Форми його різьби великі, упрощені, зведені до основної брилуватої маси. Проте статичність його різьби аж ніяк не заперечує руху, якого він досягає не безпосередньо, віддаючи рух як такий, а, власне, динамікою основних ліній, ритмом цілості...

Академії дали Крукові солідну підставу для його мистецтва, дали змогу розвинути ті риси, що притаманні його вдачі, передусім згаданий «селянський комплекс». Є в Крукових різьбах якась особлива важкість, суцільність, повність, форми його брили якісь суворі й гудзувати, в них є саме той комплекс, що притаманний людям, зв'язаним безпосередньо з природою, з землею, з працею на ній. Цікаві тут особливо Крукові селянські постаті, масивні і брилуваті, наче щойно зліплені з глини в перший день сотворення світу...

Цей комплекс селянства звучить у Крука якимось особливо, це тип його власний, тип, можна сказати, «людей бідних», до яких мистець почуває особливу прихильність і сердечність; комплекс цей можна б ще більш уточнити, назвавши його комплексом галицького малоземельного селянина. Це тип, зачерствілий у віком праці і нужді, і усміх, що появляється на устах його постатей, є наче блаженною радістю з факту самого існування.

Доводилося на виставках не раз уже чути зауваги, що ці типи «негарні», так начебто завданням мистця було прикрашувати, а не передавати характеристичні риси того, що існує в природі. Це правда, що ці Крукові типи мають у собі щось первісно примітивне, це, власне, та первісність, що знаменує людину, зв'язану з землею і фізичною на ній працею...

Одна з новіших Крукових різьб — це жіночий «Акт» у природну величину. Великі, прості форми, архітектонічне звучання цілості показує Крукові можливості в ділянці саме монументальної різьби. Саме такого роду різьба надається до сполуки з архітектурою, і треба пожалкувати, що мистцеві досі не вдалося тут сказати своє слово. Саме у великих форматах, на тлі монументальних стін, колон, сходів, басейнів, їхніх перспектив стало б перед нами на весь зріст Крукове мистецтво і його можливості... І хоч українські Капітолії й Пантеони — ще в майбутньому, приємно знати і мати певність, що в нас сьогодні є мистці, спроможні виконати поставлені великі завдання й оживляти камінь і бронзу.

У цій монографії вміщені репродукції з найкращих творів Крука: «Кучерявий хлопець», «Жінка на колінах», «Афродіта», «Швачка», «Вагітна», «Втеча», «Селянин», «Голова боксера» (1940), «Голова грека», «Голова хлопця», «Голова дитини», «Туга», «Голова В. Шрам», «Голова жінки», «Портрет С. Гординського» і «Акт».

З тих таких часів походять і скульптури «Хлопець з голубом» і «Танок». Більшість названих творів виконані в гіпсі або в теракоті, деякі відлиті в бронзі.

У 1950-их роках Крук уже ствердив себе як зовсім оригінальний різьбар, з власним пластичним висловом і стилем. Прийшов йому час показати себе перед світом і поміряти свої сили.

У січні 1952 року він розпочав серію самостійних виставок по мистецьких центрах Європи й Америки. За десять років (1952—62) влаштував вісім самостійних виставок (для товариства часто домовлявся з мюнхенським малярем Северином Борачком на спільні виставки), не рахуючи участі майже щорічно у збірних виставках, чи то німецьких у Мюнхені, чи українських в Америці.

Виставки Крук почав від Мюнхену, де в 1952 році показав сімнадцять скульптур, у 1954 році виставив у Парижі, Лондоні й Едінбурзі по двадцять вісім скульптур і кілька рисунків. У 1955 році на виставку в Бонні (Західня Німеччина) дав двадцять вісім скульптур. У 1961 році Крук прибув на запрошення приятелів до Америки з тридцять п'ятьма творами, які виставляв у Нью-Йорку й Філадельфії. Наступна виставка відбулася у Відні в 1962 році.

Цих десять літ були дуже активним періодом у творчому житті мистця. Кількість його творів у 1960 році досягла двох сот. Головніші з них, крім названих: «Родина втікачів», «Бандурист», «Пралю», «Жінка в купелі», «Селянка», «Селянин у церкві», «Православний священик», «Латинський священик», «Паламар», «Галицький жид», «Відьма», «Сирота», «Прибиральниця», портрети В. Липинського, С. Петлюри, В. Залозецького, А. Мельника, А. Жука, Магалії Джаксон.

Під час подорожей Крук знайомився не лише з західноєвропейськими столицями, з їх багатими музеями, але й з українськими мистцями й громадськими діячами. У Парижі — з відомим малярем Олексою Грищенком, у Лондоні — з проф. Робертом Лісовським, у Відні — з майстром емалю Марією Дольницькою і громадським діячем Андрієм Жуком.

У гостині в пана Жука і під час різьблення його портрета, — писав Крук, — я мав багато приємного. П. Жук показав мені оригінальні листи Івана Франка, як також і деякі твори Тараса Шевченка, перекладені Франком на німецьку мову. Все це рукописи Франка. При обіді коло столу я мав честь сидіти на місці, де колись сидів Василь Стефаник, Олександр Олесь і

інші чоловічі репрезентанти культурного і політичного світу (з листа 1962 року).

У Нью-Йорку й Філядельфії Крук поновив знайомство з багатьма мистцями: Михайлом Морозом, Михайлом Дмитренком, Петром Мегиком, Петром Андрусевим, Степаном Рожком та іншими.

Крім подорожей, пов'язаних з виставками, Крук ще окремо відвідав восени 1956 року Голляндію, щоб ознайомитися з картинами Рембрандта й Ван Гога, а восени 1958 року відбув подорож по Бельгії, де оглянув старі флямандські міста Гент і Брюгге з їх збірками старого й нового флямандського мистецтва. На світовій виставці в Брюсселі велике враження на Крука справив фільм Олександра Довженка «Земля», показуваний там як один із десяти найкращих фільмів світу.

Індивідуальні виставки принесли скульпторові розголос і прихильні рецензії мистецьких критиків. Директор Музею модерного мистецтва в Парижі Жан Кассу з приводу паризької виставки Крука писав:

Український скульптор Григорій Крук робив свою кар'єру в обставинах непевності, властивої нашій трагічній добі; у черзі вигнань здійснив він свою творчість, далеко від народної дійсності, яку його твори відбивають. Ця дійсність завзято тримається в пам'яті мистця і вперто виявляється в його різьбах. Вони мають вартість своєю підкресленою правдою, мужньою сміливістю, хвилюючим почуттям простоти і сільського вигляду; усе це викликає нашу непоборну симпатію, як селянська пісня, з усім тим, що вона приносить від того неба й ґрунту, де вона народилася. Правда, така проста і така щира, може бути висловлена таким самим простим і щирим мистецтвом, яке, базоване на серйозному й добре випробуваному знанні, свідчить між іншими вартостями про дуже живе почуття і впевнений рух автора.

У лютому 1963 року поширилася радісна вістка про звільнення після вісімнадцятирічного ув'язнення в Сибіру галицького митрополита Йосифа Сліпого. Постать незламного ісповідника віри викликала подив у всьому світі, і про митрополита заговорила світова преса, радіо й телевізія. Крук вирішив виконати портрет митрополита і восени 1963 року поїхав до Риму. Митрополит, побачивши фотографії творів Крука, пізнав, що має перед собою доброго мистця і, хоч не мав вільного часу, погодився на портретування. Пізніше він улаштував Крукові авдієнцію у папи Павла VI, наслідком якої дійшло до виконання портрета-погруддя папи.

Під час цього перебування в Італії Крук узяв участь у конкурсі на виконання великої статуї Нотр Дам де ля Салет

для нової церкви в Римі, на якому здобув перше місце, а чотириметрову скульптуру виконав у Мюнхені влітку 1964 року.

Ще одним монументальним твором Крука в 1964 році був пам'ятник українським втікачам у Імюнді (Австрія). Цей пам'ятник 30 000 українських виселенців з Галичини, які померли під час першої світової війни в таборах через недоживлення й брак медичної допомоги, був урочисто відкритий 26 вересня 1964 року. Твір, вирізьблений у граніті, що зображує селянську родину (батьки з двома малими дітьми), своїм змістом, лаконічністю композиції і монументальною статичністю справляє потрясаюче враження.

Влітку 1965 року Крук відбув подорож по Греції, оглянув Аteni й святу гору Атос, з майже спорожнілими монастирями й лаврами. Повернувшись додому, він зробив кілька композицій з типажем атоських монахів. У їх постатях Крук намагався відтворити чернече життя на святій горі, що ніби зупинилося в добі середньовіччя. Крукові ченці виглядають людьми з іншого, не матеріального світу, чужими нашій матеріялізованій цивілізації.

Останні два роки він працював переважно над малими формами, виконував портрети і багато рисував. Рисунків у нього велика кількість, переважно ескізів або нарисів-проектів композицій. Його рисунок роблений на швидку руч, головне щоб схопити кількома лініями постать чи зафіксувати характеристичний рух.

Часом мистець малює карикатури, але тримає їх для себе, ніде не публікує й навіть нікому не показує.

ПОРТРЕТ ЛЮДИНИ

Як говорити про зовнішність, — Крук людина середня на зріст, міцної будови, з продовгастим, правильним обличчям. Очі має сірі, волосся темнорусе, зализину на чолі прикриває берет. Голос у нього тонкий і дзвінкий. Вираз обличчя змінний, з частю усмішкою, іноді веселою, іноді гіркою, то знову скептичною чи якоюсь таємничою. При хвилюванні швидко червоніє, з несподіванки навіть розгублюється. Руки в нього гарні, з довгими пальцями, їх не важко впізнати на деяких скульптурах.

Під час війни Крук був дуже худий, обличчя наче не було, самі великі очі. Тепер, по п'ятдесятці, дещо викруглився, хоч не став грубим.

З людьми мистець скоро знаходить контакт і вміє здобути прихильність і симпатію своєю безпосередністю й природною поведінкою, хоч не завжди вміє зберегти близькі з людьми стосунки на тривалий час. У товариських розмовах любить оповідати життєві пригоди, іноді заходячи у світ фантазії. Деколи це робить свідомо, щоб випробувати співрозмовця (і тоді лише час від часу скося поглядає: вірять

йому чи ні), а часом і несвідомо, щоб відійти від життєвих клопотів. Коли ж Крук буває в поганому настрої, вмє пускати колючки, але робить це так відверто і просто, що трудно на нього образитися.

У житті Крук умі спостерігати комічні ситуації, і вистачає прочитати кілька його нарисів у пресі (про світову виставку в Брюсселі, подорож до Америки чи до Греції), щоб відчутти його почуття гумору. Цей гумор часом повний самокритицизму, а деколи агресивний. Жартуючи, він висловлює чимало правди, якої не наважився б висловити в поважній статті. Часом його критицизм надто гострий і спричиняється до того, що дехто з українців у Мюнхені тримається від нього осторонь.

До відвідувачів, які приходять до робітні і висловлюють свою думку про твори Крука, він дуже толерантний; вислухує спокійно всі зауваження, ніколи не сперечаючись і не боронячи своїх мистецьких поглядів. До голосу фахівців уважно прислухається і зважає на їх поради.

До інших мистців Крук ставиться дружньо, без заздрости, але про творчість скульпторів воліє не висловлюватися. У малярів високо цінить колір (був захоплений виставкою Василя Хмелюка 1948 року в Мюнхені; його він зараховує до найкращих наших кольористів), коли ж хтось з мистців йому не подобається, він цього не приховує («На мою думку, образи Шагала не мальовані, а фарбовані. Своїми образами оповідає про грушки на вербі, і багато людей у це вірят». 3 листа 1959 року).

Сам мистець далекий від того, щоб робити собі широку рекламу, як тепер любляють робити багато мистців західного світу, та й дехто з наших молодших. Він навіть не збирає всіх рецензій про себе чи пресових нотаток про його творчість, не робить фотографій з усіх своїх творів, і на жодному з них немає підпису автора. До речі, серед великої кількості портретів, зроблених ним, немає жодного автопортрета.

Крукові властивий філософічний погляд на життя, подібний до світогляду наших селян; він не надає ваги матеріальним цінностям, як також похвалам і почесням, і, будиши натурою дуже працьовитою, вважає своїм обов'язком щоденну працю. День-у-день він трудиться в півсутереновій майстерні на подвір'ї, рідко виходячи між люди, живе скромно й ощадно, ніби за студентських часів. Єдине його багатство — численні скульптури та сотні рисунків. Коли оглядаєш їх, мимоволі пригадується музей Родена в Парижі, де в помешканні й майстерні великого скульптора рядами стоять його твори. Найкращі різьби Крук відлив у бронзі і з любов'ю та вдволенням показує їх відвідувачам.

Властиво великі й дуже вигідні майстерні тримають Крука в Мюнхені; без яких він, мабуть, переселився б до Парижу або Риму.

Поза працею у нього єдина приємність — подорожі. Майже кожного року він вибирається поза кордони Німеччини, переважно сам, часом з добрими людьми, які беруть його до свого авто. Крук залюбки їздить до Італії, у якій ваблять його мистецькі скарби й люди, що відзначаються сердечністю й щирістю. За час кількарядового перебування в Італії Крук опанував італійську мову настільки, щоб у всіх ситуаціях легко давати собі раду.

Прикметною властивістю Крука є гостра реакція на будь-який вияв мистецької творчості, що видно з листів, повних влучними спостереженнями.

На хор і балет Верьовки, — пише він в одному з них, — ходив на всі три виступи. Виступами цими я був приголомшений. Майже три тижні не бралася мені ніяка праця, а слова пісні ще й дотепер бринять мені в ушах. Чарівні пісні хлопців і дівчат зворушували глибоко моє серце (лист 1959 року).

Тут, у Мюнхені, виступав український балет «Орлик» з Лондону. Я був захоплений, бо щось подібного я ніколи не бачив та не знав, що українські дівчата в танці та в чудесних мальовничих народних строях мають так багато якоїсь таємничої грації. Чогось подібного в Європі не можна бачити (1958).

Учора бачив я чудесний італійський фільм «Лястрада». Цей фільм дійсно мистецький твір, який кожного глибоко зворушує (1956).

Під сучасну пору відбувається у Мюнхені дуже гарна виставка Сезана і Ван Гога. Ми з Борачком дуже часто оспоруємо творчість цих двох велетнів. Борачкові більше подобається Сезан, а мені Ван Гог. Щоб Борачка трохи позлостити, кажу йому, що Сезан — це добрий, але скупий аптекар. Сезанові пензель у руках тримає розум, а Ван Гогові янгол і шал... Вони обидва геніяльні, безсмертні (1956).

Є й особисте в листах Крука, про родинні справи. По смерті брата Івана він самотній. На батьківщині лишилася сестра, що овдовіла під час війни, і старенька мати, що живе при дочці. Деколи звідти приходять листи.

Кілька днів тому я одержав листа з Галичини, з Станиславова, від моєї старенької мами. Тішитися, що живу, і лає, чому я ще дотепер не жонатий (1956).

Кілька днів тому я отримав листа і фотографію з Галичини, від моєї мами. Хотів би поїхати до мами хоч на місяць часу. На жаль, панують там такі нелюдські відносини, що рідної мами не можна відвідати. Це мене дуже часто болить і нервує (1958).

Працює Крук переважно в гіпсі, з тим, що ці твори призначені для відливу в бронзі. Він і моделює матеріал так, як належить для бронзи. Деякі речі заплановані для виконання в камені; часом він ліпить у теракоті, яку найчастіше пагинує під бронзу, деколи лише в природному вигляді, а в дуже рідких випадках покриває емалем, в одному або більше кольорів.

До його сильного й твердого стилю найкраще пасує бронза і граніт. Важко уявити собі твори Крука з воску, як у М. Мухина, з білого мармуру чи дерева. Колись він пробував різьбити і в дереві, але ці спроби залишив, бо не досягав у них бажаного ефекту. Різьба в дереві без деталей виходить блідо, бо цей матеріал більше відповідає реалістичному стилеві.

Ще одна прикметна риса для Крукової праці: він не вдається в технічні шукання нових матеріалів (чим уславився О. Архипенко), що тепер звичайно в моді. Зате вся його увага зосереджена на проблемах форми й мистецького вислову.

Твори Крука переважно середньої величини, дрібних відносно мало, і треба припустити, що коли б він мав змогу й відповідні замовлення, радо працював би у великих формах.

Дотеперішній дорібок Крука можна б умовно поділити тематично на кілька виразніших груп, хоч є й такі, які не належать до жодної або одночасно до кількох.

Ось спроба чисто умовної типізації:

Галицький селянський світ (чоловіки й жінки, діти, молодь, паламарі, священники, сільські жиди, селяни-втікачі тощо).

Твори на клясичні, академічні теми (акти, юнаки, дівчата), сюди можна було б віднести й деякі монументальні твори (мадонни, пам'ятники).

Портрети.

Композиції, до яких мистець вдається з метою пластичних чи формальних шукань.

Твори з більшою чи меншою дозою гумору, сатири, гротеску.

Ледве чи можна було б сказати, який саме жанр найкраще вдається мистцеві, бо в кожному з них він досягає однакової довершеності і однаково зберігає свій власний стиль. Навіть на портретах і клясичних композиціях видно руку Крука.

Найбільш приваблюють його сюжети з життя українського села, і ця група його творів либонь найчисленніша. Мистець сам вийшов з села, добре його знає, любить і турботиться за ним. «Працюю, сумую, — якимось писав він у листі, —

а зворушливі листи від моєї мами, які постійно одержую, гартують мою сантиментальність та додають більше сили до праці» (1957). Видно, часто витає він по сільських загородах Братишева, пригадуючи своїх земляків, і ліпить їх з глини та залюднює ними свої майстерні, бодай цим способом змагаючися з самотністю.

Але й не лише туга за рідними людьми та близькими серцю околицями спонукає майстра різьбити селянський світ. Він прагне показати українське підгірське село як окремий світ праці, з властивим йому суворим кодексом моралі; людей, що вбого, але часно, при важкій щоденній праці верстають свій земний шлях. Цими творами Крук хоче віддати пошану селянському світові, з якого сам вийшов. У його творах чується бажання реабілітувати наше село, на яке в нас часом дивляться з погордою, а селянським дітям він хоче сказати, що вони мусять почувати себе щасливими, будши синами української землі.

Крім, очевидно, особисто-чуттєвих мотивів, якими можна пояснювати тематику творчости Крука, є ще інші — формально-мистецькі. Крук любить різьбу черству, сильну, просту, без прикрас, як це відзначив С. Гординський. Саме ці риси найбільш підхожі для зображення людей села. Крук відтворює в різьбі підкарпатських селян так, як їх змальовував у новелях Василь Стефаник: «Вбиті по коліна в землю, вони у безтямній многості падали й здіймалися. Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі. Земля стогнала під ударом їх сердець, а вітер втік за гори».

У творчости Крука багато спільного з Стефаником: вони описують не зовнішність наших селян, а їх душі, їх переживання й терпіння, їх філософію. І якби колись мало вийти мистецьке видання творів Стефаника, то годі було б собі уявити кращі ілюстрації від Крукових творів.

Селянські постаті Крука відзначаються простотою, природною гідністю, щирістю й добротою, у них немає нічого штучного й вульгарного. Його газди повні поваги, замкнености в собі, витривалости в труді й невгодах, на жінках немає сліду кокетства, тим більше — чуттєвости; вони є втіленням свідости, скромности й жіночої м'якости.

Краса цих скульптур не в гарних, вишуканих формах, а в їх правдивості. Треба тут ще виразно додати, що у всіх творах цієї групи пластичний вислів переважає над сюжетом. Крукове село в різьбі не є ні літературою в мистецтві, ні етнографією — це чисте мистецтво на сільську тематику. У цьому криється тривала вартість Крукових творів. Досі ніхто з наших скульпторів не спромігся так широко й повно показати в чисто мистецьких композиціях українське село («Сидячий господар», «Селянин у церкві», «Родина втікачів», «Селянин у танці», «Праля», «Дівчина з коромислом», «Чоловік і жінка»).

На початку своєї творчості Крук створив багато композицій на клясичні теми. Але вже в цих ранніх творах виразно виявилася індивідуальність мистця. Його «клясичні» постаті не штучні, не відірвані від життя і не походять з світу фантазії чи мітології; вони обома ногами твердо стоять на землі і випромінюють силу й живучість. Позбавлені зайвих деталей і реалістичного викінчення, вони виглядають свіжо й динамічно. Скульптура як цілість підпорядкована одній загальній лінії, якою Крук висловлює свій пластичний задум. Він явно відмолоджує клясичні теми («Акт», «Жінка на колінах», «Афродіта», «Хлопець з голубом», «Мадонна», «Кучерявий хлопець»).

У портреті Крук виявився першорядним майстром. Його портрети сучасні, модерні і не реалістичні. На підставі підкреслення двох-трьох головних рис обличчя Крук творить свій власний образ людини. Він уміє відчутти й схопити суттєві її прикмети і, підкреслюючи їх у портреті, досягає такого ефекту, що людину відразу можна пізнати не так за фізичною подібністю (вона теж потрібна), як з психологічної її суті. Коли Крукові трапляється побачити цікаву людину, він сам пропонує їй зробити портрет, задля самої приємності перевтілювати в матеріал рідкісні прикмети душі.

Портрети Крука часто лаконічні, кожний з них трактований інакше, бо й нема в нього одного способу портретування. Залежно від особи портрет може бути з нахилом до психологізму (портрети Гординського, Залозецького, Люби Жук, Джаксон), до монументалізму (Петлюри, Липинського, А. Мельника, кардинала Йосифа Сліпого, папи Павла VI) та ін.

Римську патриціанку він вирізьбить у традиції старих римських портретів, в американській муринці покаже сильну біологічну вітальність, у портреті піаністки підкреслить темперамент й інтелігентність, у голові боксера — фізичну силу й завзяття.

Портрети становлять поважну частину Крукового мистецького доріжку (близько півсотні), вони становлять окремий етап у розвитку українського скульптурного портрета. Наші визначні портретисти першої половини 20 в. (О. Архипенко, М. Парацук, Ф. Ємець) мають у ньому гідного наслідника.

Крук не зупиняється на місці і не повторює себе, переходячи на ремесло, як це часом трапляється з людьми, які відмовляються від дальших творчих шукань. Від самого початку він ставив перед собою якісь проблеми. Одною з перших було питання: як позбутися в різьбі деталей, робити її щораз більше сконцентрованою, зосереджуючи увагу на головній лінії, на силуеті, на виразі, який виходить з цілості твору, коли око не потребує втомлюватися на дрібних лініях і рельєфах.

Цього відкинення зайвого, другорядного, прикраси в скульптурі він досягнув відносно скоро, вже в перші роки творчості, а відтак доводив його до меж можливого («Сидяча жінка», «Хлопець у кожусі», «Купіль», «Православний священник»).

Пізніше, десь у 1958—60 роках, Крук почав робити брилуваті конструкції, округлі, важкі. Як Джакометті витончував і видовжував свої постаті, дійшовши врешті до майже самих дротиків, так Крук пішов у протилежному напрямі. Закругленими формами і пропорційними скороченнями рук і ніг йому вдається зробити виразні, вільні й не сплескані композиції, не зважаючи на те, що формою вони близькі до сферичних утворів.

Багато хто спочатку не розумів Крука і дивувався, чому він різьбить таких грубих жінок. Тим часом це були тривалі шукання, доведені тепер, по кількох роках, до стадії вивершення. Жіночі композиції він трактує в формі куль або кулястих брил, що своїми закругленнями краще відповідають жіночій істоті («Молодиця з підпертою головою», «Жінка в купелі», «Зігнена», «Жінка, що присіла», «Танець»).

Для зображення чоловіків Крук обирає радше брилу чи пірамідальну форму («Сидячий господар», який, за словами майстра, «сидить певніше від цісаря, достойніше від міністра»).

Досі ці брилоподібні композиції були чисто статичні, останнім часом мистець компонує їх у русі, в динаміці («Зрачена жінка», «Підслух»).

Немов на протиставлення галицькому селу з його простими, працьовитими й чесними людьми, Крук компонує гротескові твори, в яких висміює або особливим підкресленням деяких рис звертає увагу на ненормальні явища тут, на Заході, чи взагалі відзначає комічні моменти в людському житті.

Цими творами мистець виступає проти штучности, фальшу, проти визиску людини, проти несправедливости соціальної і несправедливости взагалі. До соціальних тем Крук особливо чулий. Як Т. Шевченко і В. Стефаник, він глибоко переживає чуже нещастя й кривду і гостро на них реагує. Тому й природно, що на теми деяких соціальних поезій Шевченка Крук створив кілька композицій («На Великдень, на соломі...», «Катерина»), як і на теми новель Стефаника («Камінний хрест», «Переселенці», «Втікачі», «Селяни перед паном»).

Є в нього ще ряд різьб, повних гумору, які скидаються на карикатури («Скупий», «Філософ», «Жид з півнем», «П'яна жінка», «Підслухування під дверима»). З мистецького погляду вони бездоганні й досконалі, але деякі критики вважають, що в них надто сильний наголос на комізмі, так що сюжет у них ніби домінує над мистецькою вартістю. Ледве

чи цей закид слушний, власне з певністю треба твердити — ні, бо в мистецтві немає вищих і нижчих тем — усе залежить від виконання, і не один є випадок, коли твори саме такого жанру перетривали століття (Ф. Гойя, О. Домье).

*

В українську різьбу 20 віку Крук уже приніс великий вклад цілком оригінальних творів власного стилю, у якому поєднаний монументалізм з експресіонізмом простих і сильних форм.

Він чи не перший у нас створив чисто мистецькі композиції на теми українського села і вніс наш сільський сюжет у світове мистецтво, бо досі зображення українського села рідко виходило поза межі етнографізму й народного мистецтва.

Великим рядом портретів Крук продовжує добрі традиції модерного українського портрета в скульптурі і посів у цій ділянці поважне місце.

Він зумів довести композицію до брили й сферичної форми, зумів зробити її гранично простою, не впадаючи в стилізацію, чим приніс свій великий досвід у розвиток скульптури.

Тепер мистець у силі віку, у творчому розвиткові він не знає зупинки, тому й повна оцінка його творчої індивідуальності — справа майбутніх мистецтвознавців.

Українська музична публіцистика

— *Василь Витвицький*

Основною хвиною сьогочасної музичної публіцистики на Україні є брак власного органу. Про це неодноразово підносилися голоси на рідних землях, як і на еміграції («Сучасність», квітень 1966). Після того, як напередодні другої світової війни появлялися два українські музичні журнали — «Радянська музика» в Києві і «Українська музика» у Львові, тепер немає ні одного. Країна позбавлена важливої популяризації музичної культури, композитори і музикознавці своєї власної трибуни і посередника до широких кіл слухачів.

Правда, статті на музичні теми появляються в літературних журналах, однак вони ні своїм стилем, ні розміром не охоплюють ширини тем і їх поглибленого трактування, можливого тільки у чисто музичному журналі.

Має свій орган Спілка композиторів України, але він одночасно виконує завдання органу і міністерства культури Української РСР, і спілок художників і кінематографістів України. Це — «Мистецтво», в якому появляються статті про театр, кіно, музику, живопис, графіку, скульптуру і народне прикладне мистецтво. Зібрані на 40 сторінках друку такі різномірні матеріали можуть правити за загально-мистецький популяризаційний засіб, але в них неможливо насвітлювати вичерпно і фахово специфічні питання окремих родів мистецтва, у нашому випадку — музики. На перешкоді цьому стоять ще дві інші обставини. Перше: журнал появляється тільки раз на два місяці. Друге: «Мистецтво» більшою мірою, ніж інші подібного типу журнали в Радянському Союзі, служить політично-пропагандивним цілям. Безупинне кружляння довкола тем партія, жовтень, Ленін, безліч зв'язаних з ними портретів і світлин у кожному числі журналу справляють навіть на безстороннього читача пригноблене враження. Пропагандивні цілі диктують і вибір тем і їх трактування.

У числі «Мистецтва» за березень-квітень 1968 музична частина журналу починається статтею про новий твір молоді композиторки Людмили Дичко. Це кантата для квартету солістів, хору і великого складу оркестри під назвою «Ленін». Здавня вживані і широко відомі кличі появляються тут у ще

одному музичному оформленні: «Вся влада Радам», «Земля селянам», «Мир народам», «Воля бідним», або «Слава, слава тобі, ти приніс світло волі, ти радість, щастя приніс всім народам». Наступна стаття про постановку — одночасно в Києві та Одесі — опери «Загибель ескадри» теж молодого надійного композитора Віталія Губаренка. Зміст опери, написаної за відомою п'єсою Олександра Корнійчука, в якій м. ін. виведено постать «лютого, злобного ворога», українського націоналіста під іменем Кобза, це знову ж таки сфера, не звична для музичного мистецтва.

На згаданих двох творах, кантаті Людмили Дичко і опері Віталія Губаренка, варто зупинитися довше. Їх поява нагадує незчисленні твори, написані за півстоліття 1917—67 і пов'язані з пропагандивно-агітаційною тематикою. Усі вони, включаючи сюди й речі, писані передовими, талановитими композиторами (наприклад, кантата про Сталіна на слова Максима Рильського, музика Бориса Лятошинського), залишилися осторонь основного річища світової музичної культури. Показовим з цього погляду є вибір творів, що їх ставив Великий театр у Москві під час мистецького фестивалю «Експо 67» у Монреалі в Канаді. На цю репрезентативну імпрезу світового значення театр не привіз ні однієї опери чи балету з радянською тематикою, а єдиним твором новішого періоду була опера «Війна і мир» Сергія Прокоф'єва. Силувати молодих композиторів знову ж таки оберталися у вузьких рамках партійно-політичної тематики — значить і далі витрачати час, сили і таланти на речі вартостей не загальнолюдських і тривалих, а партикулярних і проминальних.

Музичну частину згаданого числа «Мистецтва» доповнюють короткі звідомлення про ювілей Харківської консерваторії та вечір-концерт з творів М. Леонтовича у Вінниці і досить велика стаття про українського композитора 18 стол. Артема Веделя. Разом це пропагандивно-популяризаційний матеріал, далекий від тематики і стилю основних, у тому числі й проблемних статей, присвячених музичному мистецтву в усіх його аспектах: композиторському, теоретико-історичному, виконавчому, педагогічному, фолкльорному та інших.

Такий матеріал повинні давати всесоюзні музичні журнали, тобто місячник «Советская музыка» і двотижневик «Музыкальная жизнь». Обидва — органи Спілки композиторів і міністерства культури СРСР. Перший дає передусім музикознавчий, науковий та популярно-науковий історичний і естетично-критичний матеріал. Другий журнал більш популярного характеру, багато ілюстрований. Про їх характер говорить дещо й висота накладу: «Советская музыка» у першій половині 1968 року перекрочила наклад 18 тисяч примірників, зате «Музыкальная жизнь» виходить тиражем понад 150 тисяч.

Нас у першу чергу цікавить, як виконує своє завдання органу спілки композиторів усього Радянського Союзу поважніший і більш репрезентативний журнал «Советская музыка». Перше, що кидає деяке світло на її ролію всесоюзного журналу, це склад редакційної колегії. На її чотирнадцять членів (як вони подані в перших числах за 1968 рік) не знайшлося місця ні для одного українського музикознавця. Розглядаючи сам український матеріял, що появляється час від часу на сторінках журналу, бачимо, що це переважно огляди й рецензії. Зате в частинах, присвячених суттєвим питанням з ділянок історіографії, естетики, педагогіки, — українські автори й українська тематика відсутні повністю.

Саме у березневому числі ж. «Советская музыка» за 1968 рік є цікаві матеріяли на тему потреб і недочасної музичної історіографії у Радянському Союзі. Викликала їх стаття Валентини Конен під багатозначним заголовком: «На оборону історичної науки». Авторка, а за нею й інші учасники дискусії на цю тему, просто б'ють тривогу з приводу стану музично-історичної науки. Чому не бачимо між учасниками дискусії нікого з українських музикознавців? Чому редакція журналу поминула їх? А чейже українська музично-історична наука обтяжена ідеологічними настановами ще більше, ніж російська.

З подібної редакційної бесіди подано звіт у січневому числі ж. «Советская музыка» за 1968 рік. Темою був тиждень радянської музики, влаштований у Москві у 50-ліття жовтневої революції. І знову ж ні в самих програмах тижня, ні в їх обговоренні, що зайняло повних 16 сторінок журналу, представників українського музичного життя не було.

Українські музики і взагалі представники неросійських народів мають першість там, де треба виступати з «прийдіте поклонімося». У довгому ряді статей, присвячених річниці жовтневої революції (число за листопад 1967, стор. 13—40) на першому місці вірменський композитор Арам Хачатурян, на другому — український Андрій Штогаренко.

Останнім часом появилися на сторінках «Советской музыки» матеріяли, у яких слідна нова тенденція у відношенні до української музики й її діячів. Насамперед це була стаття-рецензія Ігора Дурнева «Фальшивий голос» (ч. 4, 1967), в цілому присвячена критиці книжки Антона Рудницького «Українська музика», виданій 1963 року в Мюнхені. Свого часу ця книжка викликала була досить сильний відгомін у музичних колах еміграції. Цілий ряд музик виступив з гострим її осудом, а статті і рецензії чотирьох з-поміж них появилися 1965 року в Нью-Йорку під (зрештою не зовсім точним) заголовком «Проблеми музичної історіографії». Були теж голоси, які звертали увагу на численні недоліки книжки і неточності у її фактажі; але вони не відмовляли авторові права на його власні, хоч би й не ортодоксальні думки й оцінки.

І ось чотири роки після появи книжки зацікавився нею І. Дурнев і вислав свої статті одночасно до ж. «Советская музыка» і до львівського журналу «Жовтень» (1967, ч. 4), в якій вона появилася під назвою «Хіба це наукове дослідження?»

Стаття Дурнева у ж. «Советская музыка» починається згадкою про те, як ще 1934 року у львівських газетах появилася були статті Нестора Нижанківського і Василя Барвінського з осудом А. Рудницького за те, що він, як пише Дурнев, «дозволив собі на брехливі виступи проти української музики». Далі йде мова про книжку «Українська музыка», яка в очах автора статті являє собою спробу «послідовного викривлення історії української музики». У наступних розділах рецензент перераховує окремі неточності у датах, назвах і фактах щодо сьогочасної музичної культури на Україні і дорікає Рудницькому за те, що він надто багато згадок присвячує своїй власній участі в музичному житті України. Багато місця у статті посідає перегляд тих сторінок у книжці Рудницького, де мова про Миколу Лисенка і його значення в історії української музики. Тут Дурнев заторує питання українсько-російських музичних взаємин і робить Рудницькому закид за надмірне підкреслення різниць у музичному фольклорі обох народів. Він пише про «русифікаційний напрям автора зфальшованої історії української музики» і про його антирадянські позиції.

В останньому розділі своєї статті-рецензії Дурнев розглядає видану в Нью-Йорку брошуру, перераховує точно усі статті з цього видання і переказує їх зміст. Що дуже помітне, — це факт, що він повністю промовчує імена авторів статей нью-йоркського видання. Їх взагалі не згадує.

Після прочитання повних трьох сторінок квітневого числа «Советской музыки» насувається таке питання: якщо редакція журналу присвятила так багато місця й уваги книжці Антона Рудницького, то як могла вона не дати відповіді на ті його зауваги, що стосуються її самої. Бо можна за давнім звичаєм, практикованим у радянській пресі, промовчати те, що пишеться поза межами Союзу РСР, але не водиться в культурному світі давати велику статтю про книжку і не дати відповіді на ті питання, що стосуються самих таки критиків і їхнього журналу. У книжці А. Рудницького йде мова про журнал «Радянська музыка», що почав був виходити 1933 року. Далі читаємо:

«Та після останньої війни закінчилося його існування, і вже низку літ українська музыка й українська „союзна республіка“, не має свого власного професійного журналу, але її справи обговорює журнал „Советская музыка“ в Москві. Мабуть, нема наочнішого за цей журнал прикладу того, як трактується українська музыка в Советах: музиці найбільшій з „союзних“ республік у Советському Союзі на сторінках цього офіційного професійного журналу приділяється, може, яких

один-два відсотки місяця» (Антін Рудницький, Українська музика. Історично-критичний огляд, Мюнхен, 1963 стор. 377).

Чому редакція, рецензуючи так докладно книжку Рудницького, не дала відповіді на його закиди щодо однієї з найбільших хиб музичного життя на Україні? Як є на далі з тими одним чи двома відсотками, відведеними для української музики в журналі, що є органом Союзу композиторів і міністерства культури Союзу Радянських Соціалістичних Республік?

У вересневому числі за 1967 рік появилася ще одна стаття І. Дурнева; цим разом спільно з Володимиром Гошовським. Це велика, розміром чи не найбільша стаття, зв'язана з історією української музики, що останнім часом появилася на сторінках журналу. Та знову ж таки це не позитивний вклад в українське музикознавство, а критика і виправлення чужих, справжніх чи тільки уявних неточностей. Обидва автори досить гостро критикують кількох українських музикознавців за їхні статті про відомого українського композитора і теоретика 18 стол. Миколу Дилецького. Дурнев і Гошовський завдали собі труду, щоб заперечити одне з тверджень згаданих музикознавців: що М. Дилецький був українцем з народження і виховання. Вони пишуть: «Сам Дилецький ні в одній з редакцій свого трактату не назвав себе ні українцем, ні жителем міста Києва» (стор. 145). Помітне те, що автори посилаються м. ін. на праці Бориса Кудрика («Огляд історії української церковної музики», Львів, 1937) і Федора Стешка (статті в журналі «Українська музика», Львів, 1937). Отож у цій і вищезгаданій статті за підписом І. Дурнева згадані імена композиторів і музикознавців, яких у радянському музикознавстві суцільно промовчують. Хто коли згадував там Нестора Нижанківського або Бориса Кудрика? Де було посилатися на праці Федора Стешка, до того друковані в журналі «Українська музика» у Львові? Навіть ім'я Василя Барвінського не подибується там, де йому було б місце. Доступ до цих матеріалів і свобода в орудуванні ними свідчить про особливі привілеї, якими користується Ігор Дурнев.

У царині критично-рецензійних матеріалів на теми, зв'язані з українською музикою, трапляються числа досить цікаві, наприклад, січневе число за 1968 рік з кількома ділово написаними оглядами з концертів ансамблів і солістів під час днів культури і мистецтва Української РСР у Москві. Але бувають і такі рецензії, що є виявом певних настанов, і тим самим можуть принести більше шкоди, ніж користі. Такою, на мою думку, є оцінка циклу молодого українського композитора Леоніда Грабовського, що має назву «Маленька камерна музика» (ч. 7, 1967). Рецензентка Ю. Євдокімова знайшла в цьому творі і «недосконалість самої музики», і «стилістичну неоднорідність циклу», і наслідування новітніх композиторів Мессіяна, Булеза та інших. Вона, врешті, пише: «Дійсно, виникає питання: що висловлює ця музика і чи висловлює вона щонебудь взагалі?» Але подібними словами могли б і ми за-

питати п. Євдокімову: що варта така рецензія і чи дає вона щонебудь корисне композиторові, виконавцям і слухачам? Ця рецензія є радше виявом загальноросійської настанови, згідно з якою ніщо дійсно мистецьки вартісне, оригінальне і нове на Україні народитися не може. А як і народиться, то його треба перещепити на північ або — знецінити. Суть питання в тому, що у випадку Леоніда Грабовського, учня і послідовника Бориса Лятошинського, маємо справу з дужим і наскрізь оригінальним талантом, з творчістю якого може пов'язатися ціла нова доба української музики.

Для повнішого образу ми повинні кинути оком і на другий всесоюзний музичний журнал «Музыкальная жизнь», розрахований на більш масового читача. Отож тут проходять цілі числа без якоїнебудь згадки про музичне життя України. І знову ж таки дбайливо пов'язуються з явищами пропагандивного характеру. Так, у числі 2 за 1968 рік появилася велика рецензія на виставу тієї самої опери Віталія Губаренка «Загибель ескадри», про яку була мова у зв'язку з музичними матеріялами, друкованими в журналі «Мистецтво». Для рецензента це ще одна нагода писати про хоробру, вольову героїню, жінку-комісара та про зрадника і вбивника Кобзу.

Дотепер сказаного, як і поданих тут прикладів, досить, щоб ствердити, наскільки незадовільний стан української музичної тематики у всесоюзних музичних журналах. Яку ж тоді вартість мають уболівання над помилками і «викривленнями» історії української музики, що їх у своїй книжці мав допуститися Антін Рудницький? Самі редакції обох музичних журналів, діяльність яких пройнята духом російського шовінізму, показують наскрізь неприязне наставлення до всього українського. Не турбота за українську музику й її історію була поштовхом до написання і опублікування статті п. з. «Фальшивий голос», а бажання використати витворену навколо книжки А. Рудницького контрверсію для удару по українських музичних колах, і то однаково як еміграційних, так і крайових.

Необ'єктивність і недоброзичливість редакції ж. «Советская музыка» помітна й на тому, що тільки цю одну справу вибрано для інформації читачів про музичні справи еміграції. Дотримуючися журналістичної етики, редактори повинні давати інформації й про інші справи, наприклад, про видання багатотомного збірника українських народних мелодій за редакцією Зиновія Лиська, про появу ряду музикознавчих праць, про успіхи деякого з композиторів, як от Ю. Фіяли в Канаді, про працю хорових колективів, включаючи сюди Капелю бандуристів ім. Т. Шевченка, про успішні виступи молодих солістів і, нарешті, про появу, правда, досить скромного українського музичного журналу в Америці. Коротко кажучи, слід говорити про усе або ні про що.

Політика, спрямована на обмеження українського музичного життя до вузьких рамок і на зіпхнення української музики до ролі побічної, провінційної, в СРСР не нова. І про-

те використання музичних журналів як знаряддя дискримінації явище небувале, унікальне.

Під кінець 1967 року з нагоди 50-ліття жовтневої революції на сторінках ж. «Советская музыка» появилася ряд статей про розвиток різних музичних ділянок за минуле півстоліття. У розділі, присвяченому питанням музикознавства, появилася стаття п. з. «Вивчаючи, критикуючи, пропагуючи». Автор статті А. Сохор говорить про «підсумки півстолітнього розвитку радянського музикознавства». Даючи його характеристику, він каже: «Традиція, якою заслужено пишається радянське музикознавство, — це послідовний інтернаціоналізм, увага і зацікавлення до національних культур усіх народів СРСР» (ч. за грудень 1967, стор. 26). Сконфронтувати ці слова з дійсним станом речей не трудно, вистачить уважно приглянутися до кількох списків надрукованих в обох музичних журналах за рік статей. Тоді виявиться повна безпідставність авторового твердження. А вже до сфери справжньої гумористики належить «інтернаціоналізм» самого автора урочистої заяви. А. Сохор подає у своїй статті імена деяких попередників радянського музикознавства, називає десятки імен музичних критиків 1920-их і наступних років, деякі збірники музикознавчих матеріалів з поданням авторів статей, згадує монографії про окремих композиторів, праці з історії давньої і сьогочасної музики, заторкує вплив деяких мистецьких організацій на музичну критику, дає перегляд окремих ділянок музикознавства і зарисовує доби їх розвитку, але в усьому цьому багатющому матеріалі, зібраному на сімох сторінках журналу, він не згадує ні однієї української музично-історичної праці, ні однієї з численних виданих монографій, не подає ні одного імені українських музикознавців чи композиторів. Уся увага звернена там виключно на російських музичних діячів, на праці з історії російської музики, на питання російського музикознавства. Чи заява автора про інтернаціоналізм радянського музикознавства, як і повторювані кличі про рівність і братерство народів Союзу РСР, є свідомо проголошеною неправдою, чи свого роду самообманом — збагнути не легко. Це, зрештою, для нашого питання не має значення.

Приглядаючись і прислухаючись до виявів музичної культури України з її мистецькими традиціями, що сягають у глибину століть, бачимо, яке важливе і корисне діло могла б і повинна б виконувати там музична журналістика. Відбираючи їй цю можливість і прив'язуючи її насильно до всесоюзних (за назвою), а на ділі суто російських музичних журналів, просякнутих духом національної нетерпимости, міністерство культури Союзу РСР, яке несе відповідальність за цю справу, діє виразно на шкоду музичному життю України.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Соціалізм під російськими танками

І. ГОЛОС ОКУПОВАНИХ

ЗАЯВА ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ

Депутати Національної асамблеї 21 серпня 1968 одногослосно прийняли наступну заяву, яку подаємо скорочено.

Ми повністю згодні з заявою Центрального комітету Комуністичної партії Чехо-Словаччини і Президії Національної асамблеї, яка протестує проти окупації Чехо-Словаччини військами п'яťох держав, членів Варшавського договору, і вважає її за порушення міжнародного права, статей Варшавського договору і принципів рівноправності між націями.

Ми вимагаємо звільнення з-під арешту конституційних репрезентантів, а саме: президента республіки Людвика Свободи, прем'єр-міністра Ольжїха Черніка, президента Національної асамблеї Йосефа Сморковського і першого секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Чехо-Словаччини Олександра Дубчека, голови Центрального комітету Національного фронту д-ра Франтішека Кріґеля, голови Чеської національної ради Честміра Цісаржа та інших, щоб вони могли виконувати свої конституційні функції, доручені їм суверенним народом країни. [...]

Ми категорично вимагаємо негайного виведення військ держав членів Варшавського договору і повного пошанування державної суверенності Чехо-Словацької Соціалістичної Республіки. Ми закликаємо парламенти всіх держав та громадську думку світу підтримати наші легальні вимоги...

ЗАЯВА ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ СЛОВАЧЧИНИ

Уривки з заяви ЦК КПС 26 серпня 1968.

Ми не приймаємо і не приймемо невинуватеної окупації нашої території військами Варшавського договору. Ми вимагаємо їх виведення.

Ми визнаємо тільки легально вибрані державні й партійні органи, партійне керівництво, очолюване тов. Дубчеком, та органи, керовані тов. Черніком та Сморковським.

Ми вимагаємо, щоб представники нашої партії і держави були звільнені з-під арешту і щоб усі законні органи могли знову діяти в нормальних умовах.

Ми підтримуємо постанови XIV надзвичайного з'їзду Комуністичної партії Чехо-Словаччини та згоджуємося з вислідами першої сесії цього з'їзду. [...]

Ми одностайно з'єднані з чеською Комуністичною партією та чеською нацією. Ми підкреслюємо якнайчіткіше, що, на нашу думку, соціалістичне будівництво можливе тільки в об'єднаній федеративній республіці.

Пленум вирішив послати від імені словацьких комуністів та словацького народу найпалкіші привітання тов. Дубчекові та Свободі.

ЗАЯВА ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ

Заява, прийнята одностайно 28 серпня 1968 року депутатами Чехо-Словацької Національної асамблеї. Повний текст.

Національна асамблея далі вважає окупацію республіки військами держав членів Варшавського договору незаконною і несумісною з міжнародними договорами, хартією Об'єднаних Націй та Варшавським договором.

Національна асамблея дякує президентові республіки, представникам чехо-словацького уряду, Комуністичної партії і Національного фронту за їхні зусилля, які вони виявили на переговорах у Москві, і цінує їхні старання покласти край ненормальному стану, що існує в країні.

Національна асамблея переконана, що країна може належати тільки до спільноти соціалістичних держав.

Національна асамблея переконана, що чехо-словацька армія здатна сама захищати західний кордон, і закликає уряд енергійно вимагати якнайскорішого виведення іноземних військ з нашої країни.

Національна асамблея вимагає негайного відновлення нормальної праці всіх державних установ і легальних засобів інформації.

Національна асамблея вимагає негайного звільнення всіх чехо-словацьких громадян, арештованих чехо-словацькими та іноземними органами після 21 серпня 1968.

Національна асамблея наголошує, що вона далі твердо дотримуватиметься принципів та політики, накреслених програмою дії Комуністичної партії Чехо-Словаччини та програмою уряду. Вона зобов'язується докласти всіх зусиль, щоб процес демократизації продовжувався без недоречних маніфестацій.

Національна асамблея заявляє, що вона в найближчих днях розгляне звіт уряду про висліди переговорів у Москві.

Національна асамблея далі дотримується документів, ухвалених 24 серпня.

Національна асамблея закликає народ зберігати єдність та уникати провокацій, що могли б дали привід для інтервенцій, які суперечать інтересам народу і держави. Тільки розважливість і обачність можуть вивести нас із становища, за яке ми не відповідальні, і уможливити нам повернутися до нормального життя.

ЛИСТ ГОЛОВИ АКАДЕМІЇ НАУК ЧССР У МОСКВУ

Високошановний товаришу голово!

Уже п'ятий день триває безпідставна, незаконна і насильна окупація нашої країни військами п'ятох держав, членів Варшавського договору, які вторгнулися проти волі усіх наших законно і конституційно обраних представників, проти волі президента республіки, Національної асамблеї та уряду ЧССР. Політичне, господарське і культурне життя нашої дорогої батьківщини паралізоване, можна сказати, цілковито розбите. З кожним днем зростають людські втрати і число поранених чехо-словацьких громадян, постають величезні господарські шкоди. З обох боків наростає нервовість, яка загрожує перейти в катастрофу з найстрашнішими наслідками.

Увесь наш народ прийняв окупацію з жахом і крайнім огірченням та рішуче чинить опір проти цього акту насилля, який навряд чи має аналогію в історії людства. Чехо-словацький народ не розуміє, як це можливе, щоб самостійна та ще соціалістична держава могла бути окупована без ніякого попередження, проти волі всього народу — тими, кого він досі вважав за своїх вірних друзів і союзників. Щира любов і братерські зв'язки, що їх — на основі столітніх традицій — відчували чеський і словацький народи супроти народів Радянського Союзу, швидко перетворюються на почуття жорстоко заподіяної несправедливості, а навіть на почуття ненависти, які можуть тривати довгі десятиліття. Ідеться не тільки про те, що я дивлюся з почуттям глибокого пригноблення на радянських вояків, на молодих людей, які не розуміють усієї ситуації та не розуміють байдужості і неприхильності, з якими зустрічають їх громадяни нашої країни. Бо і в їхніх душах проростають почуття, які довгий час впливатимуть на стосунки між нашими народами.

Високошановний товаришу голово, я хотів би вам сказати, що інформації, які отримує радянське населення про нашу країну, зокрема про настрій наших двох націй, цілковито невірні і ніяк не відповідають правді про наш народ. Військова окупація об'єднала наш народ, незалежно від політичних переконань, у спонтанну цілість, звернену проти окупації. Ця

едність виявляється, наприклад, у факті, що пленум Національної асамблеї, законно обраної 1964 року, засідає безперервно в неймовірно важких умовах. Не зважаючи на ці вкрай трудні умови, дві третини всіх депутатів беруть участь у сесії. Вони однодушно засудили окупацію як акт насильства і поставили вимогу негайного виведення окупаційних військ та звільнення всіх арештованих представників уряду, партії та Національної асамблеї, які мають повне довір'я чехо-словацького народу.

Окупація завдала такого ж тяжкого удару нашій науці. Частини радянської армії безпідставно окупували будинок чехо-словацької науки, в якому і ви були нашим шановним гостем. Присутніх членів і співробітників Академії вигнано з будинку під загрозою радянських автоматів. Наш університет так само окупований радянськими вояками.

Високошановний товаришу голово, як депутат Національної асамблеї, як довголітній член Комуністичної партії ЧССР, як громадський діяч і як науковець я стверджую, що нашій країні не загрожувала жодна контрреволюція і ми мали досить сил подолати ексцентричності, якими вони тут виникли. В ім'я дружніх стосунків між науковцями СРСР і науковцями моєї батьківщини, стосунків, яким я завжди сприяв, як вам це добре відоме, від імени зарубіжних членів академій наук СРСР та всіх інших країн соціалістичного світу я прошу вас — з огляду на ваш авторитет — ужити свого впливу і зробити все можливе, щоб звільнити нашу країну з пут окупації і дати їй змогу — в інтересах усіх країн соціалістичного табору та перемоги соціалістичних ідей у цілому світі — здійснювати соціалізм власними силами.

Академік Франтішек Шорм, голова Чехо-Словацької академії наук, член академій наук СРСР, Польської Народної Республіки, Болгарської Народної Республіки, НДР та Леопольдінської академії наук.

ЗАКЛИК ПРАЗЬКИХ АКАДЕМІКІВ ТА ПРОФЕСОРІВ

До всіх науковців, до всіх університетських працівників.

Наша країна стала знову в сучасній історії жертвою брутальної агресії, предметом ганебної окупації, при чому окупант цього разу приходиться як т. зв. «друг».

Ми рішені протиставитись окупантам усіма засобами пасивного опору і не поступатися вимогам чужої потуги. Ми рішуче вимагаємо звільнення республіки.

Ми вас просимо негайно підтримати нас у цій боротьбі з маніфестаціями солідарності і співчуття, — у цій боротьбі, яка є не тільки нашою справою, але справою всіх, що хочуть жити як люди і прямо дивитися в очі своїх дітей.

Члени історичного відділу Академії наук ЧССР та Філософського факультету Карлового університету в Празі.

Прага, 22 серпня 1968 року

1. Маленька країна в середній Європі вдруге протягом тридцяти років стала жертвою агресії. Справа сумління урядів цілого світу чесно розібратися в трагічній долі демократичної і гуманістичної Чехо-Словаччини. Співпраця великих потуг з Гітлером у Мюнхені 1938 року повинна б бути достатньою наукою. Гітлер не задоволівся окупацією чеських країв, радянський імперіялізм теж не зупиниться на Чехо-Словаччині. Ми вважаємо, що мюнхенська провина ще не окуплена. Ідеться знову про голе національне існування чехів і словаків.

2. Великодержавна політика Радянського Союзу не скінчилася ні гітлерівським пактом, ні створенням маріонеткових урядів у Східній Європі, ні невблаганною експансією в країнах «третього світу», ні масакрами в Угорщині і Польщі 1956 року, ні принесенням у жертву Ізраїлю, ні кубінським конфліктом або вичікувальною поставою в оборонній боротьбі В'єтнаму. Тепер Радянський Союз написав дальшу главу своєї експансійної зовнішньої політики. Світ мусить спільно з нами затривожитися голим насильством великої потуги.

3. Уперше в історії комуністичного руху соціалістичні країни спільно напали на іншу соціалістичну країну. Комунисти всього світу стоять перед створенням єдиного фронту проти соціалізму радянського зразка. Ми закликаємо комуністів до спільних дій. Світовий комуністичний рух стоїть перед кінцем оновлення.

4. Ми закликаємо людей усього світу, які не втратили почуття справедливості. Чиніть господарський і політичний тиск. Запобіжіть убивству чехо-словацького народу! Ми закликаємо всі уряди, які хочуть бути справедливими, до дипломатичного бойкоту Радянського Союзу. Ми маємо моральне право вимагати, щоб Об'єднані Нації закликали до господарських санкцій проти Радянського Союзу та інших агресорів.

5. Сповнені розпачу, ми слідкуємо за боротьбою чехів і словаків, які творять своїми тілами живі мури проти окупантських танків. Ми думаємо про вас і робимо все, що в наших силах. Ми звертаємося до всіх чехо-словацьких громадян за кордоном: закладайте організації у співпраці з чехо-словацькими закордонними представництвами за згодою держав, в яких ви перебуваєте, та допомагайте батьківщині конкретними діями. Ми визнаємо кабінет інж. Черніка за єдиний чехо-словацький уряд. Ми підтримуємо заступника прем'єр-міністра проф. Шіка та міністра закордонних справ Гаєка. Виступаймо спільно, кілька сот тисяч з нас перебувають за кордоном. Існує тільки єдина можливість — вільна Чехо-Словаччина без окупантів.

За «Літерарні листи»: Петр Худозілов, Гелена Клімова, Петр Піггарт, Іван Гартель, Любос Голочек, Іржі Мюллер.

За Чехо-Словацьке радіо: Татяна Штепанкова.

У ці години окупанти Чехо-Словаччини вивозять моїх друзів — письменників і журналістів — у концентраційні табори. Тому вони не можуть говорити до вас так, як в останні місяці. Якби вони могли говорити, що б вони сказали? Вони сказали б вам правду. А правда така:

1. Сьогодні ми вже третій день живемо в окупованій країні, у країні, що її незаконно захоплено, в радянському протектораті. Цей агресивний акт — злочинний акт. Годі прикрасити дійсність окупації. Поліційний режим окупантів залишається поліційним режимом.

2. Ми живемо в окупованій країні. Ми знаємо, що мусимо боротися. З окупантами не ведуть переговори, з окупантами воюють.

3. Форми цієї боротьби з агресорами розмаїті і багатоманітні. Але певне одне: не можна жити на колінах.

4. Проти кого ми боремося? Ми боремося проти агресорів, проти окупантів і коляборантів, які хочуть легалізувати агресію. Будь-яка окупація не законна, будь-яка окупація — злочинний акт, навіть при закидах контрреволюції.

5. Чи існує в ЧССР контрреволюція і чи є контрреволюціонери? Так, вони існують. Це ті, що керують танками військ Варшавського договору. Це ті, що сьогодні арештують представників суверенної держави, це ті, що сьогодні споруджують концентраційні табори. Це єдині контрреволюціонери Чехо-Словаччини.

6. Хто їм протиставиться? Народ та ідеал свободи, могутній ідеал, на якому зламала собі зуби не одна армія. Народ — найбільша, наймогутніша сила. Хто є народ? Це робітники на заводах, солдати та інтелігенція, які готові обороняти суверенність, свободу і соціалізм. Народ — це всі, за винятком агресорів, окупантів і коляборантів.

7. Яка мета цієї боротьби? Ми беремося за вільну і суверенну соціалістичну державу. Ми боремося за права людини і громадянина. Ми хочемо тільки жити за власними переконаннями, і це — право, яке визнається за кожною малою африканською державою. Ми протестуємо проти радянського неоколоніалізму.

8. Ми маємо відвагу поборювати терор, тому що ми сильніші, ніж агресори і неоколоніалісти. Апарат влади і агресії міняється, та прагнення людини до волі залишається.

9. Не можна сидіти на багнетах, і неможливо правити державою з танків, і також неможливо продукувати нічого позитивного. Історія нас навчила, що тисячолітня держава протривала дванадцять літ. Неоколоніалізм сталінського покрою певно не протриває більше. І кожний повинен пригадати собі Нюрнберзький процес.

10. Будь-яка організація, створена в окупованій країні для підтримання агресорів, — злочинна організація. Співпрацювати в таких організаціях — злочинний акт проти людства, проти держави, проти нації і проти соціалізму. Усі, що стають на службу окупантів і колаборантів, зраджують програму чехів і словаків, тобто свободу, суверенність і соціалізм. Правда переможе!

Закликаємо писати на мурах три «С»: Свобода, Суверенність, Соціалізм.

ЗАКЛИК ПИСЬМЕННИКА ЯНА ПРОХАЗКИ

Уривки з тексту, опублікованого у спеціальному випуску празького тижневика «Літерарні лісти», органу чехо-словацької спілки письменників.

Росіяни хотіли створити новий уряд. Вони нас окупували і контролюють нас мілітарно. Вони — окупанти, і як такі вони можуть диктувати. Окупанти не говорять про свободу преси. Вони тільки вимагають, щоб ми мовчали: про Радянський Союз, НДР, Польщу, Болгарію і Угорщину. Поза тим, мовляв, ми можемо писати все, що хочемо.

Ми не можемо прийняти компромісу тому, що кожний компроміс збезчестить все, що ми пережили, а також оплює проляту кров... Він також стер би одним помахом руки факт агресії та окупації. [...]

Фальшива дружба з убивцями за короткий час може обернути і нас в убивців. Згадаймо Польщу й Угорщину. Ми бо допустимо тоді можливість, що колись наші вояки, наші діти стрілятимуть з наказу Москви на громадян, скажімо, наприклад, Румунії. [...]

Кожний документ, кожний підпис не дійсний, коли вони вимушені силою під цівками револьверів, автоматів, гармат або ракет. Це знає кожний порядний юрист. І тому ми дали обстоюємо ті свободи, які ми здобули. Ми домагаємося виведення окупаційних військ, і то негайно. Ми наполягаємо на тому, що ми не хочемо мати нічого, абсолютно нічого спільного з ними та з усею їхньою владою, поки ці війська тут. Наш обов'язок — ненавидіти їх. [...]

Радянський Союз втратив право на провідну роллю в світовому комуністичному русі. Не можна здушити тугу народів за свободою танковими арміями. Не можна розстріляти думок. У ЧССР нема досить в'язниць для всіх, що сьогодні підносять прапор нашого бажання свободи. Ми припускаємо, що будуть притягнені до відповідальності всі, хто завдав цього смертельного удару престижеві СРСР і соціалізму: Леонід Брежнев, Микола Подгорний, Олексій Косигін, Вальтер Ульбріхт, Владислав Гомулка, Янош Кадар і Тодор Жітков. Це імена хрестоносців нашого століття.

Ми звертаємося до інтелектуалів світу: піднесіть ваші голоси в обороні Чехо-Словаччини. Бойкотуйте кожну акцію окупантів у всьому світі. Зірвіть всі культурні стосунки з цим брудним союзом. Поки окупаційні війська стоять у Чехо-Словаччині, не показуйте жодного з їхніх фільмів, жодної театральної вистави, жодного репортажу. Свобода неподільна, ідеться не тільки про нас, але й про вас. Вимагайте, щоб забрали руки геть від соціалістичної Чехо-Словаччини.

ЗАКЛИК ПИСЬМЕННИКА ЙОСЕФА ШКВОРЕЦЬКОГО

Дорогі співгромадяни, тепер північ 25 серпня. У центрі цієї великої темряви, в якій перебуває світ, ви стоїте з вашою безмірною хоробрістю і самодисципліною. Ми, що тепер перебуваємо за кордонами нашої країни, поширюємо всіма засобами інформації вісті не тільки про наше виправдане обурення, але й про непохитне переконання, що окупанти мусять покинути нашу країну. Друзі, не забувайте, що в танках і транспортерах сидять не тільки солдати окупантів, але й представники народів, які мріють бути на вашому місці. Це тепер ваше завдання переконати їх, що вони слушно задрять вам. Хай вони понесуть під своїми мундирами зародки свободи в свою батьківщину. І хай вони допоможуть вам здобути цю свободу. Розмовляйте з окупантами ясно і твердо. Ви мусите вимагати відходу віроломних державних мужів Варшавського договору, відшкодування за всі втрати і спрямування окупаційного апарату для допомоги у В'єтнамі.

Дорогі друзі, ми в душі з вами в Празі і в цілій Чехо-Словаччині. Ми знаємо, що ви витримаєте. У цю хвилину ви пишете блискучу главу людської історії, главу, яка, може, ще досі ніколи не була написана. Радянські агресори також пишуть свою власну главу: главу ганьби. Вони показують світові, як у Радянському Союзі розвинувся науковий комунізм. Ленінізм перетворився на танковий марксизм. Світло зі Сходу — ex oriente lux — обернулося в інфрачервоне світло танкових приладів наведення. Я не можу уявити собі гіршого глуму над ученням Карла Маркса. Друзі, ми думаємо про вас. Ми твердо віримо, що скоро побачимось у вільній демократичній соціалістичній Чехо-Словаччині.

ЛИСТ ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА ЧССР

Уривки з листа покищо анонімного державного діяча ЧССР до паризького журналу «Нувель обсерватер», опублікованого 2 вересня 1968.

Я пишу вам сльотавого і похмурого ранку, що нагадує мені мюнхенський ранок — без двох місяців 30 років тому. Це

сумна річниця. Після Мюнхену чехо-словацька громадська думка, що, як і сьогодні, була однодушна і рішуча, розкла-лася, а потім заломилася. Я не знаю, чи наш народ витримає цим разом, але я певний, що він назавжди втратив би надію, якби за кордоном почали пояснювати, розуміти та кінець-кінцем виправдувати радянську інтервенцію в ім'я рівноваги сил чи революційного ідеалу. [...]

Я хотів би скористатися з нагоди, щоб цим листом ска-зати вам, що ми, так би мовити, відчули одкровення у влас-ній плоті. У ці дні нас ні на хвилину не лишало враження, що ми маємо справу не з *радянською*, а лише з *російською* дійсністю. Нам говорять про п'ятдесят років радянської рево-люції. Ми відповідаємо, що йдеться про шість століть росій-ського деспотизму. Може, нещастя всіх прогресистів світу по-ходить з того, що соціалізм вперше був випробуваний у Ро-сії. Я не знаю політичної філософії і не маю часу тут заглиб-люватися в неї. Але я знаю, що соціалізм і марксизм не були оборонені або пошановані 21 і 27 серпня. Я знаю, що для нас віднині союзники Варшавського договору являють собою військовий синдикат потужних апаратів, яким не загрожує ззовні Джонсон і капіталісти, а просто з середини — спра-ведливість і свобода.

Нас просять вичекати еволюцію СРСР. Це потриває ще багато років. У цьому пункті я песиміст. Я жив у Радян-ському Союзі, я люблю народ Москви і Ленінграду, я при-гадую жахливі страждання цього великого народу в час вій-ни, але дозвольте мені сказати вам, що радянський народ відвик від свободи, якщо він взагалі колинебудь прагнув її. Час від часу кілька інтелектуалів реагують — в особливому контексті. На це їм потрібно відваги, яка межує з божевіл-лям, приблизно такої відваги, яку недавно виявили внук Літ-вінова та жінка засланого письменника Данієля. За часів Сталіна існувала сполука релігійної віри та кривавої диктату-ри. Віра зникла і сьогодні лишається тільки диктатура, яка, мабуть, не менш гнітюча. Я не вірю, що ми можемо і мусимо чекати. З революційної точки погляду я не вірю, що здушен-ням і приниженням інших народів можна прислужитися В'єт-намові, бо тоді ми ризикуємо самою майбутністю В'єтнаму. З свого боку я не бажаю, щоб славетний в'єтнамський народ (який, пригадаймо собі, завдячує свої перемоги тільки влас-ним силам, тому що Радянська армія в Празі, а не в Ганой!) зазнав одного, дня долі народних демократій. Це не соціалізм.

Ви говорите у Франції багато про «співучасть»: не за-бувайте, що вже давно нема ніякої форми співучасті в кра-їнах під радянським впливом. Ще гірше: нема більше ніякого бажання співучасті. За винятком бюрократів при владі та пригнічених інтелектуалів, ніхто не мріє про будь-яку полі-тичну дію. Та ось виявляється, що саме в Празі уперше за останніх 20 років сталося чудо: співучасть стала чудесною дійсністю. Раптом чехо-словаки почали захоплюватися полі-тичним життям і революційною проблематикою. Комуністич-

на партія помножила сили своїх активістів удесятеро. Кожний товариш інформувався, роздумував, дискутував, пропонував дію. Дійсно, я знову повторюю, уперше складалося враження, що пролетаріят є при владі і що він не має потреби накидати свою диктатуру. [...]

Прошу зрозуміти, що похоронний дзвін лунає сьогодні не тільки для Чехо-Словаччини. Я хочу надіятись — і я вірю — що Свобода не стане нашим Петеном. Від опору проти московського диктату залежить майбутність соціалістичної надії в світі. У всякому разі і нас і вас чекає ще не одна невдача.

Прага, 28 серпня 1968

ЛИСТ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ В ЧССР ДО ЧЛЕНІВ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

За словацькими джерелами

Група українських письменників у Чехо-Словаччині переслала в минулих днях відкритого листа провідові Спілки письменників України і всім радянським українським письменникам. Об'ємистий текст листа вияснює українським письменникам факти, що їх радянська преса викривлює в дописах з Чехо-Словаччини. Вихідний пункт листа — факт відмінного історичного розвитку народів Середньої і Східньої Європи, що в їх коло вступили чеський і словацький народи, які попередньо жили в умовах повно розвиненої буржуазно-ліберальної свободи. Лист доводить, що чеський і словацький народи не могли зупинитися на півдорозі в своєму прагненні до соціалістичної демократії. Лист звертає увагу українських письменників також на те, що старий політичний модель подавав нерівноправне становище словацького народу в чехо-словацькій державі як марксистську розв'язку.

Не випадково українські письменники в Чехо-Словаччині цікавляться передовсім національним питанням, бачать його в ширших політичних пов'язаннях та на цьому прикладі хочуть показати радянським товаришам глибоку трагедію, з котрої ми нині з великим зусиллям звільняємося. Вони загадують їм, що і вони пізнали сталінізм на власній шкірі.

Багато з ваших друзів, якщо не родичів чи кривих або улюблених письменників вашої молодости, впали жертвами не соціалістичної справедливости, а правної злочинности і були знищені або зогнили в карних концентраційних таборах соловецьких островів, Комі, Караганди та інде, на підставі злочинного присуду або зовсім просто і без нього. Щоб уникнути важкої долі, деякі з письменників і культурних діячів покінчили самогубством (Микола Хвильовий, Микола Скрипник та інші). Члени старшого письменницького покоління напевно знають не одного з українських поетів,

письменників, драматургів, критиків і літературних істориків, що скінчили своє життя трагічно і не по своїй волі.

Ті з вас, шановні друзі, хто — як, наприклад, Борис Антоненко-Давидович (нар. 1899) і Василь Мисиж (нар. 1907) — немов би встали з мертвих і несподівано вернулися з таборів смерті, може, нині допомагають уточнювати особисті дані з останніх літ трагічної долі інших жертв культівського терору та вульгарного насвітлювання клясової боротьби. Варто, щоб ми знову пригадали собі цей далеко неповний список жертв української літератури, і то тільки на те, щоб ніколи не забути ту народну трагедію і щоб та трагедія спонукала нас до обережності супроти кожного ущемлення прав людини в соціалістичному суспільстві.

У листі поданий список 120 українських письменників, що в більшості згинули в 1937—1943 рр. Стосовно решти творців модерної української літератури визначити рік їхньої смерті тяжко, місяць — майже неможливо, а день — зовсім утопічно.

Наука, наприклад, ніколи не відповість на питання, де могили соток запроторених і нині вже реабілітованих (або й не реабілітованих) письменників. Цей жахливий брак підставових біографічних даних у царині найновішої української літератури (і не тільки літератури) понесуть у майбутність, поки існуватиме людство, усі шкільні підручники, енциклопедії і наукові праці. [...] Треба дуже жалувати, що соціалізм ХХ століття не зумів виявитися менш оскверненим, чистішим рухом. Однак це все одночасно наближає нас до дійсного змісту чехо-словацьких демократичних подій. Ідеться про історичне значення тих подій, про новітню історію соціалізму взагалі, а зокрема про відродження відносин, де людині повернеться її гідність у повному розумінні цього слова.

Відкритий лист українських письменників Чехо-Словаччини пов'язує трагічний досвід письменників Радянської України та пам'ять народних кривд доби сталінського культу з чехо-словацьким досвідом недавніх літ, «який також увійшов у словацьку історію як крайньо негативне явище». Лист нагадує про процеси над словацькими «буржуазними націоналістами», які так само, як і українські «буржуазні націоналісти», не хотіли для свого народу нічого іншого, ніж такої суверенності, яку має, наприклад, у Радянському Союзі братній російський народ. Українські письменники пишуть, що процес відродження в Чехо-Словаччині являє собою соціалістичний ренесанс, що демократизація є справою загальнонародною, що в провіді тих прагнень стоїть Комуністична партія, що її Центральний комітет спирається на весь народ. Постають умови, в яких повертається людині особиста свобода і творча ініціатива, в яких стає тяжче жити політичним діячам.

Різна проблематика ставить і буде ставити різні завдання, на які вони вже зможуть реагувати не простим диктатом, а лише політичним хистом, зрілістю, тактом і характером. [...] Чому саме політичним діячам маємо улегшувати їх працю? Чи тому, щоб примружувати очі перед диктаторськими амбіціями? Нові обставини витворять новий тип політичного діяча, без якого навряд чи зможемо обійтись.

На закінчення листа українські письменники згадують слова Маркса: «незнання — диявольська сила, і я побоююся, що воно стане причиною не однієї ще трагедії». Тому то українські письменники написали своїм товаришам великого поєснювального і одвертого листа.

Підписали лист:

Єва Бісс, Василь Дацей, Степан Гостиняк, Єва Гриць-Дуда, Орест Зілінський, Іван Мацінський, Мирослав Немат, Йосип Шелепець, Михайло Шмайда.

ЗАКЛИК УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА МАКАРА

Вільне радіо Словаччини передало звернення українського поета, громадянина Чехо-Словаччини Сергія Макара. Макар звертається до радянських вояків у складі окупаційної армії СРСР у Чехо-Словаччині.

Дорогі браття! Сумно приходиться писати ці рядки, коли над головою кружляють літаки, на вулицях загрожують танки, коли не знаєш, чи сьогодні або завтра не побачиш своїх приятелів, і то на довший час, не побачиш своїх дітей.

Сумно і болісно! Серце хвилюється, а совість питає: хто дав право чужим арміям розстрілювати невинних дітей? Хто дав право схилити дула гвинтівок та автоматів на нашу свободу, на нашу суверенність?

Нас переконують, що в нас бушує контрреволюція, яка загрожуює побудові соціалізму.

Яка дивна, надзвичайно дивна аргументація...

Невже ж вони не розуміють елементарних речей... що ми не можемо йти проти себе, проти тих ідеалів, які ми так стійко виборювали на протязі більше двадцяти років?

Нас переконують, що нам подобається помічна рука, яка нас має визволити.

Запитуємо: від кого? Адже окрім тих, які без відома нашого легального парламенту, нашого легального президента та легального ЦК Компартії, під одягом темної ночі прийшли до нас не з братньою візитою, а з танками, літаками та гвинтівками, які розсівають страх, смерть, — крім них на нашій землі немає інших інтєрвентів, від яких нас треба було б визволити.

Де ж тут логіка? Хто чесний може повірити таким аргументам?

Сумно і болісно тепер на душі. Сумно та болісно саме тому, що над головою кружляють чужі літаки, а десь світить сонце, людське життя...

Солдати та офіцери! Ми переконані, що ви в грізний для нас час розумієте біль наших сердець, старих людей, які не бажають нічого, крім того, щоб могли під керівництвом свого президента Свободи, під керівництвом своїх легальних керівників Дубчека, Смерковського, Черніка та їх вірних співробітників спільно будувати соціалізм, ми переконані, що ви негайно залишите нас, щоб вільні народи нашої країни, керуючись своєю совістю, самі вирішили свою судьбу, яка виключно належить народам ЧСНР і нікому іншому.

II. ГОСТРІ ПРОТЕСТИ КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

ЦК СОЮЗУ КОМУНІСТІВ ЮГОСЛАВІЇ — ПІДТРИМУЄ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНУ

Уривки з резолюцій X сесії Центрального комітету Союзу комуністів Югославії, 26 серпня 1968.

[...] Союз комуністів Югославії не визнає нічийого права самовільно втручатися засобами воєнної інтервенції або будь-яким натиском у внутрішній розвиток і справи незалежної держави.

Союз комуністів Югославії відкидає, як цілком несприйнятні, всі аргументи, висунені урядами п'яťох держав Варшавського договору на виправдання інвазії Чехо-Словаччини. СКЮ повністю підтримує комуністичну партію, робітничу класу та народи Чехо-Словаччини в їхній боротьбі за державну незалежність і вільний соціалістичний розвиток.

СКЮ вимагає негайного припинення окупації і звільнення демократично обраних представників і керівників народу ЧСНР та комуністичної партії Чехо-Словаччини і створення всіх потрібних умов для соціалістичного розвитку Чехо-Словаччини без обмежень ззовні.

Союз комуністів і соціалістична Югославія далі змагатимуться наполегливо за найширшу співпрацю з соціалістичними та всіма іншими антиімперіалістичними силами і рухами у боротьбі за свободу, мир і дружній прогрес, за рівноправні стосунки між державами і народами, за повне пошанування прав на самостійний розвиток кожної країни і партії та за невтручання в їхню політику та внутрішній розвиток. [...]

Союз комуністів та соціалістична Югославія не визнають ніякого домовлення — відкритого чи таємного — про

сфери впливів, які перетворюють малі народи на об'єкти політики з позиції сили. [...] Історична дійсність показує, що політика поділу на сфери впливу та гегемонії великих потуг — це не тільки нещастя для народів, але й постійна загроза мирові в світі. [...]

«БОРБА»: ДЕНЬ ТЯЖКОЇ ТРАГЕДІЇ

Уривки з передової статті щоденника «Борба», органу Соціалістичного союзу трудового народу Югославії, 23 серпня 1968.

21 серпня 1968 року буде записане чорними літерами в історії, а зокрема в історії соціалізму. Історики об'єктивно ствердять, що того дня суверенність, незалежність і свобода соціалістичної держави та її народу була подавлена танковими гусеницями збройних сил групи соціалістичних держав — інтервенціоністів.

Це був день тяжкої трагедії, яка далеко переходить границі окупованої Чехо-Словаччини. Яка немилосердно б'є по цих основних цінностях соціалізму та завдає революційним, робітничим і національно-визвольним рухам у цілому світі більшої шкоди, ніж можна сьогодні уявити.

У це питання входять не тільки людські почуття. Не йдеться тільки про моторошний факт, що сьогодні ввійшли окупантами в Чехо-Словаччину сини тих прославлених героїв, які в 23 годину визволили ту країну з фашистського рабства. Не йдеться тільки про акт агресії, що його віроломно вчинили союзні держави, або про незаконні та віроломні арешти найвищих партійних та державних керівників Чехо-Словаччини, з якими ще вчора головні організатори окупації сиділи за одним столом у Братиславі та урочисто ставили свої підписи під документ миру. [...]

У заяві брїйонських зборів сказано:

«Найновіший розвиток подій показує, що йдеться не тільки про напад на ЧССР, а й про важливий переломовий історичний момент, про стосунки між соціалістичними державами взагалі, про дальший розвиток соціалізму в світі, про міжнародний робітничий рух і про долю миру в Європі та в світі. Ця інтервенція є важким ударом для соціалістичних та всіх прогресивних сил у світі, вона додає відваги найреакційнішим силам, веде до загострення холодної війни і має далекосяжні негативні наслідки для всього розвитку міжнародних стосунків». [...]

Як уже передучора сказав тов. Тіто, народів Чехо-Словаччини треба дати максимальну моральну і політичну допомогу, щоб він устояв у нерівному бою, який йому накинуто. З усього світу надходять вістки про найширшу під-

тримку Праги, тоді як акт окупації зазнає тяжкого морального осуду. [...]

Не можна дозволити, щоб Чехо-Словаччина була касавубівським Конго, в якому вільно господарювали чужі інтервенціоністи за своїм уподобанням, та змінювали свої маріонетки на чолі тієї держави. Чехи і словаки демократично вибрали своє політичне і державне керівництво, яке відповідає тільки перед ними і яке тільки вони мають право відмінити. Все інше означає внесення закону сильнішого та насильства в стосунки між соціалістичними державами, а це абсолютно неприпустиме.

ПОЛІТБЮРО КПІ: СОЛІДАРНІСТЬ ІЗ ПРОГРАМОЮ ВІДНОВЛЕННЯ

Після нарад під головуванням П'єтро Інграо 21 серпня 1968 Політичне бюро Комуністичної партії Італії опублікувало заяву, з якої друкуємо окремі уривки.

При даному стані речей годі зрозуміти, як могло дійти до серйозного рішення про військову інтервенцію. Отож Політичне бюро КПІ вважає такий захід невинуватим і несумісним з принципами автономії і незалежності кожної комуністичної партії і кожної соціалістичної держави, як і з потребою оборони єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху. [...]

Політичне бюро передбачає, що керівництво партії глибше розгляне становище і оцінить його даліші наслідки, а також висловить схвильованість і глибоке занепокоєння, що їх викликали ці події серед робітничого руху. Політичне бюро також передбачає, що керівництво ствердить свою солідарність з програмою відновлення, що її здійснювала Комуністична партія Чехо-Словаччини. [...]

ЛЮЇДЖІ ЛЬОНГО: ЛІНІЯ КПЧ ПРАВИЛЬНА

Уривки з доповіді генерального секретаря КП Італії Люїджі Льонго на надзвичайному пленарному засіданні ЦК і Центральної контрольної комісії КПІ 26 серпня 1968.

Ми вважали і вважаємо генеральну лінію Комуністичної партії Чехо-Словаччини за правильну і позитивну. [...] Методи критики, нападу та фразеологія недовір'я до нових чехо-словацьких керівників з боку деяких інших соціалістичних країн і комуністичних партій мусіли привести до загострення труднощів і небезпек у Чехо-Словаччині. Це навіть могло довести до розколу чехо-словацької партії, до якого, на щастя, не дійшло.

У всякому разі залишається фактом, що в усіх наших контактах з радянськими товаришами та іншими комуністичними партіями, в усіх інформаціях, які ми отримали від самих радянських товаришів, і навіть у відповіді на наші запитання, в усіх документах і заявах ми ніде не знайшли — всупереч протилежним твердженням — фактів, які вказували б на те, що в Чехо-Словаччині серйозно і безпосередньо загрожена соціалістична система, і то ані перед, ані після зустрічі в Черні та Братіславі.

ПОЛІТБЮРО ФКП: ЗДИВУВАННЯ І ОСУД

Заява Політичного бюро Французької комуністичної партії 21 серпня 1968. Повний текст.

Надзвичайно серйозні події відбуваються в Чехо-Словаччині. Війська Радянського Союзу, Болгарії, Польщі, Угорщини та Німецької Демократичної Республіки ввійшли в цю ніч на всю територію Чехо-Словаччини.

Політичне бюро Французької комуністичної партії, яке ствердило своє глибоке задоволення з позитивних наслідків зустрічей в Черні та Братіславі, висловлює своє здивування і осуд з приводу військової інтервенції в Чехо-Словаччині.

Недавно Центральний комітет Французької комуністичної партії з'ясував свій погляд, що проблеми, які виникають між комуністичними партіями, повинні розглядатись і розв'язуватись шляхом братерських дискусій на двосторонніх або в багатосторонніх зустрічах при пошані суверенності кожної держави, вільного рішення кожної партії та в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Наша партія, що висловила була своє затривоження певними аспектами чехо-словацької дійсности, так само ствердила, що боротьба проти антисоціалістичних елементів за збереження і поширення соціалістичних здобутків — справа Комуністичної партії Чехо-Словаччини. Французька комуністична партія невтомно боролася по цій лінії, з'ясовуючи Комуністичній партії Радянського Союзу та Комуністичній партії Чехо-Словаччини свою опозицію до будь-якої військової інтервенції ззовні в рішеннях свого Політичного бюро та свого Центрального комітету.

Політичне бюро ухвалює скликати надзвичайне засідання Центрального комітету.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ ФКП —
ЗАСУДЖУЄ ВІЙСЬКОВУ ІНТЕРВЕНЦІЮ

Уривок з резолюції Центрального комітету Французької комуністичної партії, 23 серпня 1968.

Центральний комітет рішуче обстоює принцип, що кожна комуністична партія повинна визначати свою політику, свої форми дії, свої методи боротьби — у повній незалежності на основі марксизму-ленінізму, враховуючи рівночасно конкретні умови, в яких вона провадить свою боротьбу, інтереси робітничої класи і свого народу, інтереси демократичного і світового революційного руху.

Таким чином Центральний комітет висловлюється проти будь-якого втручання у внутрішні справи братньої партії.

Опираючись на ці принципи, визначені заявою вісімдесять однієї комуністичної і робітничої партії у 1960 році, Комуністична партія Франції зробила ряд таких заходів, як розмови з керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу і Чехо-Словаччини чи пропозиція скликати з'їзд комуністичних і робітничих партій Європи. Вона ясно заявила заінтересованим сторонам свою опозицію до військової інтервенції ззовні.

Саме тому Центральний комітет, приєднуючись до заяви політичного бюро від 21 серпня, засуджує військову інтервенцію в Чехо-Словаччині.

«ЮМАНІТЕ»: ЖАХЛИВА ПОМИЛКА

Уривки з передової статті органу Французької комуністичної партії «Юманіте», підписаної головним редактором Рене Андр'є.

Військова інтервенція була жахливою помилкою, хоч би й які були наміри тих сторін, що прийняли таке рішення. Отож тепер ідеться про те, щоб уникнути найгіршого. Це передусім завдання Комуністичної партії Чехо-Словаччини. Очевидно, для цього необхідно, щоб скоро були відновлені нормальні відносини в країні та щоб її залишили війська Варшавського договору. [...]

Інтервенція 1968 року — не виправдана. Пролетарський інтернаціоналізм — критерій справжньої комуністичної поведінки. Та самозрозуміло, що він не може народитися з адміністративного указу, а тим паче з військової інтервенції. [...]

Без сумніву в Чехо-Словаччині існують антисоціалістичні сили. Та поки нема інших доказів, найбільше вражає нас гідність і мудрість цього народу, покараного несправедливою долею.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КПВ:
ІНТЕРВЕНЦІЯ АБСОЛЮТНО НЕ ВИПРАВДАНА

85

Уривки з заяви, що її опублікував після цілоденних нарад 21 липня 1968 Центральний комітет Комуністичної партії Великобританії.

Керівництво Комуністичної партії Чехо-Словаччини було зайняте складними обов'язками виправити шкідливу політику минулого і зміцнити соціалістичну демократію.

Керівництво Комуністичної партії Чехо-Словаччини перестерегало проти діяльності антисоціалістичних сил в країні і проти їх намагання скористатися з цього процесу. Керівництво КПЧ поробило заходи для їх побороення.

Керівництво КПЧ готувало з'їзд Комуністичної партії Чехо-Словаччини на 9 вересня, на якому мала бути вирішена і прийнята політика партії на майбутнє.

Хоч і які були б розходження між соціалістичними країнами щодо розвитку в Чехо-Словаччині, на нашу думку, військова інтервенція абсолютно не виправдана. [...]

Ми висловлюємо надію, що буде досягнуто згоди про негайне виведення військ п'ятох держав і що чехо-словацький уряд і партія будуть відновлені на нормальній основі.

ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ КПК ГЛИБОКО СТУРБОВАНИЙ

Уривки з заяви, затвердженої Крайовим виконавчим комітетом Комуністичної партії Канади 24 серпня 1968 року і вперше опублікованої українською мовою в «прогресистському» тижневику «Життя і слово» за 2 вересня 1968.

Крайовий виконавчий комітет Комуністичної партії Канади глибоко стурбований фактом, що становище в Чехо-Словаччині розвинулось у такому напрямку, що п'ять членів Варшавського договору розцінили його як загрозу контрреволюції, яка вимагає військової інтервенції. П'ять членів Варшавського договору заявили, що інтервенція була dokonана на домагання більшості президії Комуністичної партії Чехо-Словаччини. І ця оцінка, і ця заява розходяться з оцінкою і заявою керівних органів Чехо-Словаччини. [...]

КВК Комуністичної партії Канади рішуче наполягає на тому, щоб усі зацікавлені сторони негайно ужили заходів, щоб забезпечити консолідацію соціалізму в Чехо-Словаччині, єдність соціалістичних країн і їхніх комуністичних партій, скоре виведення усіх іноземних військ з Чехо-Словаччини, збереження її суверенности і незалежности, продовження політики поглиблення і розширення соціалістичної демократії, започаткованої Центральним комітетом Комуністичної партії Чехо-Словаччини його рішеннями в січні 1968 року. [...]

«ЩОДЕННИК НАРОДУ»: ПОЛІТИКА
ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО ІМПЕРІЯЛІЗМУ

У передовій статті пекінської газети «Щоденник народу» окупація ЧССР інтерпретується як наслідок домовлення про двоподіл світу між російським і американським імперіялізмом. Цитуємо уривки за текстом, що його передавало китайське радіо 23 серпня 1968 року.

Діючи без маски, мов достеменні розбійники, члени ренегатської кліки, згуртованої довкола Брежнєва і Косигіна, з кричущою вульгарністю кинули в дію 20 серпня численні військові сили, щоб брутально окупувати Чехо-Словаччину та вчинити повторний злочин проти чехо-словацького народу.

Як ще ніколи перед тим, кліка радянських ревізійоністських ренегатів, яка провадить шалену політику великодержавного імперіялізму, показала себе в своїх огидних рисах. [...]

Таким чином, дедалі все більше загострювалася боротьба між радянськими ревізійоністами і їхніми протеже в Східній Європі та ставав там все більш очевидним розклад радянської системи. Щоб уникнути остаточного банкрутства, московські ренегати окупували Чехо-Словаччину, охороняючи таким чином свої захитані позиції. [...]

Гітлер і Сполучені Штати також посилалися на мир, коли вторгнулись у Чехо-Словаччину та у В'єтнам. Радянський Союз хотів не боронити солідарність соціалістичних держав в інтересах великої соціалістичної родини, а рятувати свою колоніальну імперію.

ЧЖОУ ЕНЬ-ЛАЙ: ФАШИСТСЬКА ПОЛІТИКА ДИКТАТУ

На прийнятті, що його влаштувала з нагоди свого національного свята 23 червня румунська амбада в Пекіні, КНР була представлена численною делегацією, до якої входили міністер закордонних справ Чжен Ї та шеф генерального штабу Гуанг Юнг-Чжен. Цитуємо уривок з промови, яку виголосив прем'єр-міністер Чжоу Ень-Лай, який очолював делегацію.

Недавно керівна кліка радянських ревізійоністів та їх прислужників докотилася до такого безглуздя, що кинула поважні військові сили в несподівану атаку проти Чехо-Словаччини. Оскільки провідна кліка чехо-словацьких ревізійоністів відкрито закликала народ до неспротиву, вони швидко окупували Чехо-Словаччину, таким чином вчинивши огидний злочин проти чехо-словацького народу.

Це найбільш кричущий вияв фашистської політики диктату, застосованої ренегатською і зрадницькою клікою радянських ревізіоністів проти своїх союзників. Це доказ повного банкрутства новітнього радянського ревізіонізму.

Китайський уряд і народ енергійно засуджують злочинну агресію, доконану керівною клікою радянських ревізіоністів і їхніх прислужників, які окупували Чехо-Словаччину військовою силою. Вони непохитно підтримують чехо-словацький народ в його геройському спротиві радянській військовій окупації.

«ЩОДЕННИК НАРОДУ»: КОЛОНІЯЛЬНИЙ РЕЖИМ

Диктат, накинений у Москві провідникам ЧССР, викликав реакцію обурення в китайській пресі. Передруковуємо уривки коментаря, що іронізує з «хитких аргументів», якими радянське керівництво намагається виправдати військову окупацію Чехо-Словаччини.

Чи мобілізація сотень тисяч вояків являє собою акт «пошани» територіяльної недоторканості Чехо-Словаччини? Чи арешт чехо-словацьких керівників під загрозою багнетів не являє собою втручання у внутрішні справи країни?

Коли ви висилаєте танки на вулиці Праги, коли ваші вояки вбивають чехо-словаків, — ви це далі називаєте «дружньою солідарністю»? Коли ви грабуєте багатства східноєвропейських країн, коли ви накидаєте цим країнам колоніальний режим, коли ви вдираєтеся силою, — чи ви далі казатимете, що дієте в інтересах великої соціалістичної родини? [...]

Тоді як Сполучені Штати вживають свої танки і гармати в одних країнах, щоб, мовляв, забезпечити блага великої родини вільного світу, Радянський Союз діє подібно в інших країнах під приводом оборони інтересів великої соціалістичної родини.

ФІДЕЛЬ КАСТРО: ПОРУШЕНО ЧЕХО-СЛОВАЦЬКУ СУВЕРЕННІСТЬ

Із промови перед мікрофонами кубинського радіо 23 серпня 1968.

Зайво вдавати, що не було порушено чехо-словацьку суверенність. Її порушено, і то в кричущий спосіб; ніхто не може заперечувати цього з легальної точки зору. [...]

Правдоподібно в дійсності не було з боку Праги ніякого звернення за допомогою до Москви. [...]

Заснована 1945 року Всесвітня федерація профспілок (ВФП) з осідком у Празі репрезентує сьогодні близько 92 000 000 членів, з яких коло 75 000 000 живуть у державах соціалістичного табору. Переважна більшість західноєвропейських членів належить до контролюваних комуністами Загальної конфедерації праці у Франції та Загальної італійської конфедерації праці. Передруковуємо тут уривки заяви, що її ВФП заадресувала французькій ЗКП.

Секретаріят ВФП [...] висловлює свій засуд військової інтервенції, яка суперечить фундаментальним принципам, що лежать в основі самого життя ВФП та що були вільно установлені національними центрами, які належать до ВФП.

Секретаріят висловлює найповнішу солідарність з робітниками і народом Чехо-Словацької Соціалістичної Республіки та віддає пошану їхньому спокою та холоднокровності. [...]

Пошана національної суверенності і незалежності всіх країн, невтручання у внутрішні справи, готовість розв'язувати спірні міжнародні проблеми шляхом переговорів без насильства й війни — це правила, що набирають повного змісту тільки тоді, коли вони дійсно загальнообов'язкові. [...]

ІІІ. ОБУРЕННЯ ЛІВИХ

ЗАЯВА ЖАНА-ПОЛЯ САРТРА, СІМОНИ ДЕ БОВУАР ТА ІНШИХ ФРАНЦУЗЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

У переконанні, що сталінізм і його методи суперечать інтересам та прагненням соціалістичних країн та світового революційного руху в цілому; що не можна жертвувати цими інтересами, прагненнями і рухами політичним і стратегічним інтересам великої потуги, хто б вона не була, — ми закликаємо комуністів всіх країн, щоб вони з'ясували це недвозначно теперішнім керівникам Радянського Союзу.

Сімона де Бовуар, Роже Блен, Мішель Боске, Жак-Льоран Бо, Жан Даніель, Даніель Герен, Мішель Леріс, Діоніс Маскольо, Моріс Надо, Моріс Рош, Жан-Поль Сартр.

Я, польський письменник, не емігрант, член Спілки польських письменників.

З огляду на активну участь польського уряду у військовій агресії та в окупації Чехо-Словаччини з усіма наслідками, які випливають з цього для чеської та польської націй, я почуваю себе зобов'язаним скласти наступну заяву:

Я протестую проти цієї дії польського уряду.

Я повністю солідаризуюся з усіма чехами і словаками, які протистоять цій акції, зокрема з моїми колегами, яких переслідують і арештують.

ІНТЕРВ'Ю З РОЖЕ ҐАРОДІ

Публікуємо в скороченні інтерв'ю марксистського філософа Роже Гароді, члена Політичного бюро Французької комуністичної партії, з паризьким кореспондентом чехо-словацького агентства (ЧТК). Інтерв'ю відбулося 26 серпня 1968 року.

Жоден компроміс не був мислимий. Можна тільки радити з твердої постави чехо-словацьких представників на переговорах, що їх сила впливала з власного права й одностайної підтримки народу. Єдина розв'язка — беззастережне виведення всіх чужих військ, що тепер окупують Чехо-Словаччину, і поворот на свої місця керівників партії і держави, що їх чехо-словацький народ вибрав сам, щоб самостійно будувати модель соціалізму, який відповідав би його ступеневі розвитку та національним умовам.

Програма дії, прийнята на весні Комуністичною партією Чехо-Словаччини, викликала палкий інтерес серед французьких комуністів.

Вона розпочинала пошуки економічних, політичних і культурних форм організації соціалізму у країні, яка, як Франція, досягнула високого ступеня індустріалізації ще до будови соціалізму і яка мала глибоко вкорінену традицію буржуазної демократії.

Через ці аналогії чехо-словацька спроба створити справжню соціалістичну демократію була нам особливо близькою і рідною.

Ця інтервенція ризикує вбити велику надію.

Вона була цілковито не виправдана і не виправданна: претекст контрреволюційної небезпеки не переконливий, бо якщо реакційні елементи скористалися з демократизації, щоб активізуватися, вони були спроможні тільки на словесний вибух.

Тим часом уряд, Комуністична партія і її керівник Олександр Дубчек, які чітко підкреслювали принципи со-

ціялізму, користувалися довір'ям і підтримкою переважної більшості народу, про що свідчить факт, що не знайшлося ніяких елементів, які були б готові співпрацювати з окупантом та зайняти місце законних керівників держави. Опір і зразкова холоднокрівність чехо-словацького народу, об'єднаного довкруги своїх керівників, викликали подив і визнання комуністів та всіх друзів соціалізму і свободи. Наша партія від першого дня висловила свій осуд.

Ніщо не могло краще прислужитися контрреволюції в Чехо-Словаччині і в усьому світі, як створення образу соціалізму, що настільки суперечний основним принципам марксизму-ленінізму. [...]

Ідеться сьогодні про те, що керівники, які хотіли занадто швидко обернути сторінку ХХ з'їзду, повертаються сьогодні до сталінізму в теорії й практиці. Як комуністи, ми кажемо їм ясно: щоб повернути вашій партії свою честь та міжнародньому рухові своє обличчя, — відійдіть!

Справа комуністів Радянського Союзу зробити всі висновки з події, щоб їхня партія знову стала гідною того, чим вона була за Леніна. Справа всіх комуністів не забути лекції цього досвіду, що розкрив всю глибину зла.

Першим невідкличним завданням є звільнення Чехо-Словаччини від зовнішнього тиску, щоб вона могла після цієї інтервенції, яка так серйозно загрозила майбутньому, продовжувати будівництво соціалізму за зразком, який вона вибрала сама.

Тоді постане завдання знищити наслідки сталінізму, щоб унеможливити повторення подібних ситуацій.

ПРОТЕСТ РОСІЙСЬКОЇ ПОЕТЕСИ

Газета «Нью-Йорк Таймс» за 29 серпня 1968 надрукувала листа, що його вона одержала від російської поетеси Наталії Горбаневської у зв'язку з демонстрацією в Москві проти окупації Чехо-Словаччини. Ось текст цього листа.

Я прошу вас надрукувати у вашій газеті мого листа про демонстрацію на Красній площі 25 серпня 1968 року, бо я є єдиним її учасником, що тепер перебуває на волі. У демонстрації брали участь такі особи: лінгвіст Константин Бабицький, філолог Лариса Богораз-Данієль, поет Вадим Делоне, робітник Володимир Дремлюга, фізик Павло Літвінов, мистецький критик Віктор Файнберг і я, Наталія Горбаневська.

У полудень ми зібралися на «Лобном Месте» і розгорнули транспаранти, на яких були написи: «Хай живе вільна і незалежна Чехо-Словаччина» (чеською мовою), «Ганьба окупантам», «Руки геть від ЧССР», «За вашу і нашу свободу».

Майже безпосередньо після цього ми почули свистки з усіх кінців площі і агенти КГБ в цивільних одягах почали бігти до нас. Вони були в той час на Красній площі, бо чекали чехо-словацької делегації, що мала вийти з Кремлю. Біжучи до нас, вони кричали: «Это евреи!» «Бей антисоветчиков!» Ми сиділи спокійно і не чинили опору. Вони вирвали транспаранти з наших рук і почали бити Віктора Файнберга, аж поки його лице було залите кров'ю. Йому вибили кілька зубів. По лиці били також Павла Літвінова. З моїх рук вирвали малий чехо-словацький прапор і кричали: «Забирайтеся звідсіля, сволочі». Ми однак не рухалися з місця.

По кількох хвилинах з'явилися автомобілі, і всіх учасників демонстрації, за винятком мене, запхали в них. Я мала з собою тримісячного сина, і з цієї причини вони мене не арештували. Я лишилася ще на «Лобном Месте» з десять хвилин і після того мене насильно взяли до авта. Разом з сином мене завели на поліційну станцію, не дозволяючи мені годувати його впродовж шістьох годин. Разом з нами були арештовані декілька осіб з натовпу, що зібрався біля нас, висловлюючи нам свої симпатії. Їх цього вечора звільнили.

Всіх, кого того дня арештували, обвинувачували в «групівщині і в разючому порушенні громадського порядку». Один з нас, Вадим Делоне, був раніше засуджений за цією самою статтею (190 сек. 3) кримінального кодексу Російської РФСР за участь у демонстрації на Пушкінській площі 22 січня 1967 року.

Після обшуку мене звільнили, мабуть, тому, що я мушу опікуватися моїми дітьми. Проте мене кличуть давати зізнання. Я відмовилася говорити щонебудь про організацію і влаштування демонстрації, бо це були мирні збори, які не порушували громадського порядку. Проте я дала зізнання про арешт і нелегальні дії тих, які нас схопили, і готова свідчити про це перед громадською думкою світу.

Я і мої товариші щасливі, що мали змогу взяти участь у демонстрації і могли бодай коротко пробити багно безмежних брехень і боягузливої мовчанки і таким чином демонструвати, що не всі громадяни нашої країни згодні з насильством, яке тепер застосовується іменем радянського народу. Ми надіємося, що народ Чехо-Словаччини дізнається про це. Віра в те, що чехи і словаки, думаючи про радянський народ, будуть думати не тільки про окупантів, але також про нас, додає нам сили і відваги.

Наталія Горбаневська
вул. Новопещаная, к. 13/3, кв. 34

Москва, 28 серпня 1968

«ТАНКАМИ РОЗТРОЦЕНО ВЕЛИКУ НАДІЮ» —
ЗАЯВИВ АВСТРІЙСЬКИЙ МАРКСИСТ ЕРНСТ ФІШЕР

За 24 години перед нападом військ Варшавського договору на Чехо-Словаччину відомий у міжнародному комуністичному русі діяч, австрійський марксист Ернст Фішер дав представникам німецького журналу «Шпігель» інтерв'ю про демократизаційний процес у ЧССР. Фішер, член Центрального комітету Комуністичної партії Австрії, є автором написаної 1948 року п'єси «Велика зрада», в якій він засудив розкол у комуністичному русі, спричинений Тітом. Під час другої світової війни (з 1939 року) він перебував у Москві і брав активну участь у боротьбі з гітлерівським фашизмом. З 1950 року Фішер входить до складу Світової ради миру. Бувши прихильником Сталіна, він після процесу над Рудольфом Слянським гостро засудив сталінську диктатуру й терор.

В інтерв'ю, що було надруковане в 35 ч. журналу «Шпігель» за 1968 рік, Ернст Фішер так оцінив розвиток подій у ЧССР:

«Поворот у Чехо-Словаччині є однією з найрадісніших подій у цьому сторіччі насильства і фрази. Демократична революція, яка почалася в Празі, поєднання комунізму з свободою буде — у що я вірю — епохою в історії. Робітники й інтелектуали в капіталістичному світі не надають великого значення проклямаціям і програмам. Вони хочуть бачити діла, приклад, і саме в Празі вони мають сьогодні змогу бачити модель демократичного соціалізму.

«На мою думку, випрацьовується цей новий модель у Празі в умовах незвичайних труднощів. Він ще не готовий, і про нього не можна сказати, як він буде виглядати остаточно. Одне все ж таки сьогодні певне: події в Празі інтерпретуються фальшиво і на Заході, і на Сході. На Заході сподіваються на розвал комунізму, на Сході додачають у празьких подіях загрозу контрреволюції. Чехо-словацькі комуністи (і я з ними) переконані в цілком протилежному... Ми вважаємо, що празькі реформи — це незвичайно важливий успіх комунізму. Ми переконані, що комунізм перестане тепер бути страховищем, що комунізм здобуває шансу стати атрактивним, притягаючим».

На заувагу представників «Шпігеля», що найперше треба переконати в цьому передову комуністичну потугу — Радянський Союз, Ернст Фішер відповів:

«Це завдання моїх чехо-словацьких друзів. Я не знаю певно, чи їм пощастить переконати радянських комуністів. Здається, що радше ні. Але вирішальним є, щоб чехо-словакам дали тепер спокій, щоб дозволили їм працювати над їхніми реформами, щоб ту велику шансу, яку вони тепер мають, можна було справді використати... Цією шансою є те, що

комунізм, який досі залишився поза своїми можливостями, тепер починає використовувати ці потенціально можливі...

«У минулому Чехо-Словаччина втратила була свою першу шансу. Вже 1948 року вона мала нагоду стати моделлю демократичного соціалізму. Вона була високорозвиненою індустрією країною, з висококваліфікованим робітництвом, яке у своїй великій частині було комуністичним. Вона мала також видатних технологічних і гуманістичних інтелектуалів, з великим традиціями, які також були здебільшого комуністами. Комуністична партія Чехо-Словаччини одержала була у вільних виборах 38 відсотків голосів. Був установлений тісний союз між комуністами й соціалістами. У тих умовах уже 1948 року можна було показати світові, що можна здійснити комунізм.

«До того, що ця шанса була втрачена, спричинився без сумніву радянський модель: неправильне уявлення монолітистичної світової партії і монолітного соціалізму. Але в деякій мірі чехо-словацьке партійне керівництво наслідувало радянський модель з власної спонуки. Символом цього для мене може бути монструозний пам'ятник Сталінові над Влтавою: мені здається, що це був найбільший пам'ятник у світі, який цілком не підходив до панорами Праги...

«Ми мусимо собі усвідомити, що ми розуміємо під словами „провідне становище“. Ми, комуністи, говоримо дуже багато про провідну роллю Радянського Союзу, про провідну роллю партії. Я, як комуніст, повністю за те, що комуністи мають бути здібні йти попереду інших, що вони є в стані здобувати моральний і політичний вплив на людей, ставати самі з себе провідною силою. Але цього не можна успадковувати. Це треба кожного дня здобувати, наново виборювати, і все більше комуністичних партій починають усвідомлювати, що треба кожного дня змагатися за довір'я людей, робітників, інтелектуалів.

«Так, у Празі колишня порожня фраза про провідну роллю партії стала дійсністю. Аж до кінця минулого року широкі маси населення ставилися до партії негативно. Народ не мав можливості висловити це своє ставлення з допомогою виборчої картки, але він виявляв його з допомогою пасивного резистансу, який впадав в очі в усій країні. Нове партійне керівництво здобуло довір'я не лише комуністів, але й переважаючої більшості всього народу. Воно поставилося з довір'ям до народу. Довір'я базується завжди на взаємності. Попереднє партійне керівництво не мало найменшого довір'я до народу — і народ не мав довір'я до нього.

«Провідна роля комуністичної партії не може бути встановлювана декретами. Треба пробувати, як комуніст, бути мудрішим, розсудливішим, багатшим на думку і знання, більш освіченим, ніж інші люди. Тільки в цьому може виявлятися керівна роля партії...

«Партія не може розвиватися без різниць у поглядах і суперечок за думки. Монолітна партія минулого була помилково сконструйованою концепцією. Це мало свій глузд колись, напередодні великої революції. Сьогодні нам треба в партії дискусії. В більшості комуністичних партій марксистки становлять меншість.

«Бути марксистом — значить продовжувати самостійно думати. Не повторювати побожно, не цитувати, не залишатися при формулах Маркса, але продовжувати думати на основі марксистської методи, доходити до нових ідей — оце живий марксизм. Марксистки мусять пробувати переконувати членів партії за допомогою аргументів, а не адміністративних заходів...

«Я переконаний, що празькі події не залишаться без впливу в Радянському Союзі. Усі ці справи там будуть передумувати і в майбутньому будуть дечого й учитися з празького досвіду...

«Комунізм — це демократія. Вплив цього на Заході буде надзвичайно сильний. У Радянському Союзі відкриють й усвідомлять, що більшою гарантією миру й безпеки також і для Радянського Союзу буде те, як на Заході почнуть поставати на основі чехо-словацького досвіду соціалістичні режими різного роду. Атрактивний соціалізм може замінити десятки дивізій.

«... Модерні прогресивні комуністи мусять найперше у своїй власній партії боротися за перемогу своїх поглядів. Але і в цьому буде вирішувати приклад. Коли, наприклад, вдасться чехо-словацький модель, це переконає комуністів інших країн. Я вірю, що з часу жовтневої революції в Росії 1917 року і з часу перемоги над Гітлером — те, що відбувається в Празі, є найважливішою подією в соціалістичному світі...

«Я вважаю цілком неправдоподібною можливість мілітарної (радянської) інтервенції в Чехо-Словаччині. Такою інтервенцією Радянський Союз не з'єднав би для себе Чехо-Словаччини, а, навпаки, поставив би під загрозу традиційну чесько-російську дружбу. Чехи — демократи, яким не можна наказувати. Їх треба переконувати.

«Не зважаючи на всі можливі труднощі і на мій не надто великий оптимізм, я вважаю неправдоподібним, щоб чехо-словацький експеримент не вдався. Його може не вдасться здійснити в усій повноті. Можливо, будуть і деякі компроміси. Проте відвага, чесність, розважливість нового партійного провуду дають привід для великих надій...

«Якщо до чехо-словацьких комуністів поставитися з розумінням і цим підтримати їх почини, їхній експеримент матиме успіх. На всякий випадок слід того, що досі сталося, не пропаде. Навпаки: якщо говориться тут про „загрозу контр-

революції”, то ще дві-три таких „загрозливих контрреволюцій” — й ідея соціалізму буде непереможною.

*

Двадцять чотири години після того, як Ернст Фішер висловив вищенаведені думки в розмові з представниками журналу «Шпігель», здійснилося те, чого він не чекав і навіть виключав: війська Радянського Союзу й інших держав Варшавського договору почали інтервенцію й окупували Чехословаччину. Інтерв'ю Ернста Фішера було надруковане з таким коментарем:

«Танками розтрошено велику надію. Все ж таки: те, що вісім місяців тому почалось у Празі — розвиток демократичного людського соціалізму, — буде в аспекті часу сильніше, ніж усе насильство і кожна фраза».

Здійснену проти ЧССР агресію Ернст Фішер назвав «зламанням міжнародного права, порушенням усіх принципів соціалізму, як також домовлень у Черні над Тисою та у Братіславі».

VI Міжнародний славистичний конгрес у Празі

Олекса Горбач

У Празі 7—13. VIII ц. р. відбувся VI Міжнародний славистичний конгрес; попередній відбувся п'ять років тому у Софії, а наступний заплановано на 1973 рік у Варшаві. Організаційні справи вирішує тут Міжнародний комітет славистів (МКС), складений з делегатів від окремих подержавних комітетів славистів. Від комітету славистів УРСР входить один представник (після смерті М. Рильського тепер І. Білодід), як і один представник від БРСР, у 5-членну делегацію від комітету славистів СРСР. МКС відбув міжконгресові підготовні засідання: 1965 у Відні, пленарне 1966 в Оксфорді та засідання поширеної президії 1967 в Празі. На них вирішено тематику і подержавне число доповідей на конгресі, устійнено час тривання доповідей на 10 хвилин, а повідомлень і виступів у дискусії на 5 хвилин. Тексти усіх доповідей і повідомлень мусіли бути перед конгресом надруковані, а Прага подбала про своєчасне (2 місяці перед конгресом) надрукування резюме прийнятих доповідей і повідомлень.

Несповна 600 запланованих доповідей і повідомлень розподілено за 5 секціями: мовознавчою (210 доповідей у 24 підсекціях), літературознавчою (197 доповідей у 18 підсекціях), літературно-лінгвістичною (63 доповіді в 6 підсекціях), народної словесности (44 доповіді в 4 підсекціях) і загальнослов'янських історичних проблем (75 доповідей у 5 підсекціях). Тож паралельно відбувалися засідання бодай яких 10 підсекцій: специфікація була тут посунена дуже далеко.

Найбільш зрізничкованою була мовознавча секція з поділом на підсекції: фонетики, фонології й морфології слов'янських мов разом з акцентологією й машинним перекладом (53 доповіді), синтакси з аспектологією й гіпотаксою (46 доповідей), лексикології (23 доповіді), стандартизації літературних мов (25 доповідей), діалектології (15 доповідей), міжмовних контактів (30 доповідей) і ономастики (18 доповідей).

Літературознавча секція працювала в групах: історії слов'янських літератур на тлі світової літератури і літературних взаємозв'язків (з окремою підкомісією російських реалістів на тлі світової літератури) — 51 доповідь, розвитку

жанрових систем (27 доповідей), розвитку давніх слов'янських літератур (14 доповідей), барокко (18 доповідей), літератури 19—20 стол. (44 доповіді) й літератури 20 стол. (47 доповідей).

Лінгвістично-літературознавча секція розглядала проблеми стилістики: літературних мов (12 доповідей), окремих творів і авторів (20 доповідей), віршування (13 доповідей), питання художнього перекладу (7 доповідей) і впливу церковнослов'янської мови на розвиток інших слов'янських (11 доповідей).

Секція народної словесности розглядала проблеми жанрів і їх класифікації (17 доповідей), народну епіку (17 доповідей), баладу (5 доповідей) та півнародну творчість (5 доповідей).

Секція загальнослов'янських історичних питань розглядала: історію славістики (17 доповідей), поставання ранньо-феодальних держав у слов'ян (16 доповідей), релігійно-культурні рухи (богомільство, реформація, гуманізм) — 8 доповідей, панславізм 18—20 стол. (20 доповідей) і слов'янство в другій світовій війні та після неї (14 доповідей).

Мабуть, якась десята частина зголошених доповідей не відбулася через неприбуття доповідачів.

Зацікавлення конгресом серед фахівців найкраще ілюструє статистика подержавних зголошень до участі: на понад 1 500 зареєстрованих учасників з 26 країн найбільше їх було: з ЧССР (550), Болгарії (180), СРСР (150), Югославії (122), США (79), НФР (62) і НДР (61). Серед 150 учасників з СРСР було зголошених з УРСР 29 (для порівняння: з БРСР всього три), при чому приїхало заледве 16 (іншим щось там останньої хвилини перешкодило). Тим самим відпала й низка українознавчих доповідей звідти. З-поза СРСР прибуло на конгрес коло 18 учасників-українців.

Українознавча проблематика була назагал (після досвіду попередніх післявоєнних конгресів) радше вбудовувана в загальнославистичні теми. І в такому контексті (зокрема в мовознавчих підсекціях) її згадували нерідко чужинці-фахівці, не пов'язані з україністикою. Для українців в УРСР власне відбуваються що 2 роки «республіканські» конгреси чи діалектологічні та ономастичні й інші наради, на яких саме ця проблематика посідає центральне місце; там м. ін. і «висортуються» доповіді на славистичні конгреси. За поганою централізаторською звичкою київських шефів висилаються за кордон майже виключно працівники київських інститутів АН (і вже навіть не університету!), а де вже говорити про позакиївські високі школи.

Нашим доморослим начальникам ми хотіли б тут нагадати минулорічні гарячі дискусії з подібного приводу у Варшаві, де представники університетів збунтувалися проти монопольного становища кляну інститутів АН, які зосередили у своїх руках 80% люкративного наукового видавничого бюджету («у відірванні від науково-педагогічних процесів»),

тоді як по університетах, де власне науковий нарібок виш-колюється, видавничі можливості для молодих і їхніх виш-колювачів-професорів дуже обмежені. Може, подібна хоча б дискусія не завадила б для оздоровлення атмосфери на цьому відтинку і в Києві. Бо з ласки всесильного начальника привозяться на конгреси, як це ми могли спостерігати в Софії 1963, Букарешті 1967 і Празі 1968 (головне в мовознавчій ділянці), ті самі особи, а з його ж неласки не попадають туди інші, напевно заслуженіші фахівці.

Кожна з-поміж головних секцій конгресу мала й свої перед- і підчасконгресові «теппенінги» (небувальщини). Ще таки зразу після війни, почавши від београдської конференції 1955 року, нав'язано славистичним конгресам декілька політичних проблем, що їх мусіли західні й східні фахівці прийняти як гірку пілюлю — ціну за наукові зустрічі в такому масштабі. Почалося від включення «антифашистського» фолкльору у тематику фолкльористичної секції (при промовчанні, наприклад, антиколективізаційного), а далі — справи «спільної боротьби слов'ян проти фашизму» і співпраці їх у тій боротьбі під час і після другої світової війни. А що всі післявоєнні конгреси відбувалися в східноблочно-державних державах, тож довелося всім співвідповідальним прийняти цю позафілологічну дочіпку як «обов'язковий асортимент неходового товару» у крамницях державно-розподільної кооперації. Проти дальшої політизації (на цьому таки празькому конгресі) у формі серії доповідей з НДР на тему «Фальшування історії слов'ян у реваншистських публікаціях дослідників у НФР» запротестували своєчасно з успіхом представники західнонімецької славистики, і цю «червону плахту» знято завчасу з програми.

Тим не менше не обійшлося і цим разом на мовному секторі без болгарсько-македонської контрверзи: для багатьох болгар македонська мова в Югославії це тільки «південно-західні болгарські говірки». Особисті інквенти непогамованих болгарських дискусантів на адресу македонських «сепаратистів» привели аж до відкерівничої інгеренції: загрози виключити з конгресу неопанованих полемістів. У дрібнішій мірі відбулися мовні контрверзи хорватів з сербами. Сенсацією конгресу стала анонімна летючка групи французьких славістів, звернена проти персональної політики покійного А. Мазона й його наслідника А. Вайяна. До гарячіше дискутованих проблем розвинулося питання церковнослов'янських елементів у російській літературній мові, коли з Б. О. Унбегавном став тут сперечатися В. Віноградов. Свої пікантності мала й літературознавча секція. Числовому накопиченню кадрильних доповідей про соцреалізм (грішили таким м. ін. і наші земляки з Києва) протиставили югославські «ревізіоністи» тематику авангардизму 1920-их років, розгромленого «ждановщиною». Констернацію (і поділені думки згодом) викликав виступ Д. Чижевського, відомого дослідника барокко у літературі східних слов'ян, оваційно вітаного залемо, коли

він заявив, що доповіді не читатиме, бо в залі є члени радянської делегації, а в СРСР його постійно лають («фальсифікатор Чижевський»), його думки викривлюють та приписують вислови, автором яких він ніколи не був.

До програми конгресу належало й надання празьким Карловим університетом почесних докторатів заслуженим славістам: Р. Якобсонові, В. Дорошевському (Варшава) й В. Жирмунському (Ленінград). Хоча б «ін пекторе» таке відзначення належало б і Д. Чижевському, якого м. ін. у Словацькій АН хотіли запросити прочитати низку лекцій.

У приватній формі вшанували окремою зустріччю українці ЧССР свого вчителя й приятеля проф. Главачека.

Українознавчі проблеми були заторкувані в усіх секціях конгресу. Історії літературної мови в нас стосувалася доповідь І. Білодіда («Контакти української мови з іншими слов'янськими й уніфікація її усної літературної форми») радше на популярному рівні, при чому доповідач свідомо промовчав усю «галицьку добу» й проблему насильної заміни лексичних польонізмів і новотворів русизмами в 1930-их роках, як і загалом применшив роллю польського впливу, ставлячи його мало не на одну лінію з чеським, угорським чи сербським. Тож на це треба було йому в дискусії звернути увагу, і нашу критику він у Києві, мабуть, знову представить як «гавкання антирадянського собаки» (бо так на сталінський лад представляв він наші критичні зауваги йому в дискусії над його доповіддю на конгресі в Софії при звітуванні в АН; подібно зробив зрештою тоді ж і Г. Вервес). Про працю над складанням гідронімного атласу України звітував керівник Інституту мовознавства К. Цілуйко («Принципи складання національного гідронімного атласу»). Підписаний мав доповідь про польонізми по українських говірках, вказуючи на їх територіальне поширення відповідно до історичних кордонів і на їх динаміку. За доброю традицією з конгресу в Софії на доповідь прибули майже виключно слависти з-поза СРСР і дискутували тільки польоністи. Г. Лімінг з Лондону («Польонізми в одному рутенському тексті 17 стол.») проаналізував польонізми рукописної «Александрії» 17 стол. з середньо-західнього Полісся; а що білоруський видавець У. Аніченка («Александрья», Мінськ, 1962) вмовляє в читача, що це «білоруська мова», факти ж однак говорять, що це таки українщина, то доповідач вибрав «вигідний» вихід говорити про «рутенську мову» (Ruthenian). Удоступнення тексту доповіді слухачам безпосередньо перед доповіддю врятувало доповідача від закиду йому цілої низки помилкових тверджень.

На базі сербо-хорватського й українського матеріялу з 14 стол. будапештеньський славист Л. Дежи аналізував типологію порядку слів у реченні. Так само В. Русанівський з Києва («Порівняльно-типологічна характеристика стану в слов'янських мовах») на матеріялі української, польської й чеської мов визначав типи синтактичних форм виражувати стан активним, пасивним чи безособово-пасивним реченням. Пра-

зький україніст М. Затовканюк («До проблематики мікротипології східньослов'янських мов») пробував визначити структурні різниці між українщиною й російщиною, наявні в супереч частому білінгвізмові мовців і нині, а в минулому перенесувані і в російщину українцями літераторами (наприклад, М. Гоголем). Букарештський україніст М. Павлюк («До питання про вивчення впливу румунської мови на слов'янські») зreferував досліді над впливом румунщини м. ін. і на українщину. Про це саме говорив румунський славіст В. Келару у доповіді «Румунські пастуші терміни в слов'янських мовах». В. Коломієць-Мельничукова («Загальні тенденції розвитку лексики слов'янських мов у післявоєнний період») говорила про кальки, етранжизми й неологізми в лексичі окремих літературних мов сьогодні.

Цікаві доповіді Л. Гумецької зі Львова («Проблеми стандартизації слов'янських літературних мов давнього періоду» — з аналізою процесу виникання м. ін. і української літературної мови в 14—16 стол.) та С. Висоцького з Києва («Древньоруські написи Софії київської 11—14 стол.» — з переконливою інтерпретацією дальших відкритих ним написів від 11 стол. почавши, тісно пов'язаних з літописанням, з палеографічними схожостями з Остромировим Євангелієм, засвідченням топоніму «земля Бояня», важливого для проблематики «Слова о полку Ігореві», новим датованим мовним матеріалом тощо) — не відбулися через неприбуття доповідачів; присутні були в друкованій формі.

Подібно приємно вражають своєю діловістю доповіді київських фолкльористів: С. Грици й О. Дея («Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної народної творчости на сучасному етапі» — з переглядом дотеперішніх спроб і з підкресленням ваги музичної сторінки, найменше змінної, при класифікуванні й устійнюванні генези пісенної творчости) й В. Юзвенко та інших («Історично-типологічні й генетичні зв'язки в епічній пісенній творчості слов'ян 17—19 стол.» — з спробою устійнити спільність у тематиці й постатях між українськими думами та піснями і фолкльором суміжного слов'янського Заходу й Півдня на підставі спільних чи однакових історичних процесів). Тематично в'язалася з першою доповіддю й спроба празького фолкльориста О. Зілінського («Проблеми історичної класифікації слов'янського пісенного фолкльору»).

Чітко різнилися своїм характером літературознавчі україністичні доповіді учасників з-поза СРСР і тих, що з Києва.

Тоді як пражанка З. Ґеник-Березовська («До проблеми українського літературного барокко») розглядала наших авторів і жанри (драму, вірші, проповідь) 17—18 стол. як поетів і твори барокко, згідно з думкою Д. Чижевського, східній берлінець П. Кірхнер («Прямування і жанри в українській літературі 17—18 стол.») власне скрізь полемізував з відповідними твердженнями «Історії української літератури» Д.

Чижевського, підкреслюючи там вияви езуїтської схоластики й просвічення. Його земляк Е. Райснер («До змін у жанровій системі драматики на початку 20 стол.: „У пущі” Л. Українки») інтерпретував згаданий твір як поєднання елементів «замкненої (в собі) драми характерів» і «відкритої суспільно-середовищної драми» на тлі тогочасної драматургії символізму та натуралізму і політичної ситуації після 1905 року — з конфліктом художника з байдужим для мистецтва довіллям («глядач зробить висновок, що вільна творчість можлива тільки у змінених соціальних умовах»). Варто підкреслити, що обидва східнонімецькі доповідачі підготовляють німецькомовну історію української літератури. Братіславський україніст М. Мольнар («До проблематики словацько-українських літературних взаємин») розглядає проникання нашої літератури на Словаччину: цей інтерес тут збудили спершу козакофіли-поляки, чехи й росіяни, далі ж галичани й закарпатці; систематичні переклади прийшли аж у половині 20 стол. Будапештянка В. Шер зголосила доповідь про угорські переклади з Шевченка.

Дотримуючися партійних догм про два допущенні «позитивні» літературні напрямки: реалізм (песимістичний «критичний» при капіталізмі й оптимістичний «соціалістичний» при соціалізмі-комунізмі) та «прогресивний» романтизм (з негативним «ретроградним» допарком!), наші київські літературознавці пробують в усіх визнаних авторів відкривати «позитивні» елементи з цього шаблону. І дарма в друкованих їх доповідях шукати якихось свіжіших, оригінальних думок (зрештою, таких амбіцій вони й не зраджують!). Як колись середньовічне місто валами, заборолами й баштами, так наші колеги обставляються лісом довжелезних цитат з офіційно вже канонізованих («прийнятих до друку» в офіційній періодиці!) статтей. Ліві поза-ересерівські автори-літературознавці теж цитуються тільки за їх друкованими в СРСР екстрактами. Тематично (наголоски доповідей не конче говорять про фактичний зміст!) завзялися всі ті доповіді охопити «якнайбільше», а що на оригінальне (при такому діпазоні вимагане) синтезування їм забракло відваги чи спромоги, то читаються ті еляборати як мляве еклектичне переповідання розділів з офіційних історій літератури — завжди кількох слов'янських народів. Враження, як від виїзду якоїсь культбригади з доповідями на провінцію. Невже таки ці автори так мало читають, якщо не західноєвропейських, то бодай чеських чи польських колег за фахом? Правда, великим кроком вперед треба вважати факт, що низка дослідників зайнялася вже польською, чеською й болгарською літературами й читає дотичні твори вже в оригіналах, а не в перекладах на російську.

Назвемо тематику цих літературознавчих доповідей з Києва. Є. Кирилук («Український реалізм і літератури слов'янських народів 19 стол.») намагався довести (як російське літературознавство у стосунку до Пушкіна) реалізм у Шев-

ченка й простежити його елементи геть аж до соцреалізму. Н. Крутікова й Д. Чалий («Форми реалізму в східнослов'янських літературах другої половини 19 — початку 20 стол.») переповідали історію російської прози від І. Тургенєва до М. Горького й І. Буніна, української — від А. Свидницького до І. Нечуя-Левицького та О. Кобилянської і білоруської до Я. Коласа з загальною синхронізацією літературних явищ і письменників. Г. Вервес («Про традиційне й новаторське в слов'янській поезії 20 стол.») з'ясував розвиток поезії традиціоналістів і лівих експериментаторів авангардизму 1920-их років у росіян, поляків, українців, чехів та болгар. Л. Новиченко («Проблеми стилевої диференціації в сучасних східнослов'янських літературах») представляє «органічне» виникнення соцреалізму в УРСР і СРСР від 1930-их років по сьогодні в таких ідилічних барвах, ніби там не було по дорозі жодної реґляментації Жданова й терору Сталіна. Болгарський шевченкознавець С. Русакієв і Є. Шабліовський («Становлення і розвиток соцреалізму в національних літературах») подали загальнокову тематику й ідейне спрямування болгарських і рідше українських «соцреалістів». Г. Журавська й В. Захаржевська («Багатство і різноманітність форм літературних взаємозв'язків у сучасній слов'янській поезії») говорили про тематично-ідейні паралелі в творчості провідних ліво-заангажованих поетів України, Польщі, Чехії й Болгарії.

А загально на адресу всіх колег українознавців декілька уваг критичних, не во гнів їм особисто сказаних. Вражає їх пасивність у дискусіях. Вони не беруть слова навіть тоді, коли читалася доповідь на тему, над якою вони працювали чи працюють, і доповідач висловлював погляди інакші від їх власних, висловлених таки у їхніх публікаціях. Спостерегане нами раніше відчитування підготовлених пеанів після доповіді своїх начальників цим разом не характеризувало вже в такій мірі киян (робили це цим разом далі болгари, росіяни тощо): участь на кількох конгресах, гадаємо, їх все ж таки дечого навчила. Мусіли б ще й засвоїти собі засаду, що саме вільні суттєві виступи в дискусіях здобувають в учасників респект. В учасників-українців здобули собі делегати з УРСР цим разом бодай настільки пошани, що вже говорили по-українськи. Приклад словінців, словаків, македонців і лужицьких сорбів їх (а чи росіян) дечого таки навчив. Бо виступали цим разом по-білоруськи і доповідачі з БРСР. Загалом допущені на конгресі інші мови — німецька, французька, англійська — були дуже помітно витіснені слов'янськими.

Не бракувало незвичайностей і на позаконгресовому україністичному відтинку. Вони пов'язані з ініціативою україністів ЧСРСР (Прага, Братіслави) заснувати понаддержавну асоціацію україністів (на лад паризької світової асоціації русистів 1967 року), завданням якої було б довести до взаємоінформації й підтримки україністів, влаштування ваканційних курсів українознавства, видання журналу тощо. Тому що про таке світове об'єднання ще не може бути мови

з політичних міркувань (Москва дала благословення на паризьку асоціацію русистів, аж забезпечивши собі в ній належні позиції!), то наші колеги спершу подумали про таку «асоціацію українців із соціалістичних країн». 21—22. 7. 1968 відбувся в Пряшеві й Свиднику (з нагоди 14 свята пісні й танцю українського населення ЧССР) І міжнародний семінар українців при співучасті українців ЧССР та Югославії, на якому й обрано підготовчий комітет з осідком у Пряшеві (Ю. Бача — голова, М. Мушинка — секретар, О. Зілинський, М. Мольнар, Ю. Папгаргаї — члени). Крім привітання від Ю. Смолича (Т-ва культурних зв'язків) та відповідей на анкету — з Варшави (П. Зволінський, Ф. Неуважний), тіснішої співпраці з материком пражівцям нав'язати не вдалося. Виданий ними «Бюлетень» поінформував усіх зацікавлених про ці заходи й вислід пражівських нарад.

Довести справу до вирішення обіцяли собі при нагоді конгресу в Празі, де й була скликана на 13. 8. 1968 нарада українців. Однак уже вступні переговори з всесильним босом делегації УРСР І. Білодідом не заповідали успіху. На нараду, що збрала яких 30 учасників українців, українців і неукраїнців, присутніх на конгресі (з Болгарії, Румунії, Угорщини, НФР, НДР, США й Канади), І. Білодід виделегував двох представників (Г. Вервеса й В. Русанівського). За поведінку й виступ цих наших земляків доводилося паленіти перед присутніми чужинцями, мало зорієнтованими в суті справи. Треба підкреслити, що вся перепалка велася виключно між колегами з ЧССР і згаданими двома виделегуванцями. Щоб не утруднювати ситуації пражанам, українці з Заходу були всього льояльними пасивними слухачами лайки киян (на «антирадянсько-антиукраїнські» видання на Заході тощо, яких «ніколи не вклучатимуть в україністичні бібліографії»). Обидва виделегуванці прийшли з заздалегідь ясным завданням зірвати ініціативу пражівців-пражан щодо заснування згаданої асоціації. Тож слушні делікатні докори О. Зілинського при мотивуванні потреби в такому об'єднанні відразу використали для демонстрації. О. Зілинський закинув, що, мабуть, єдина УРСР не опікується українцями за кордоном і не влаштовує для них семінарів українознавства, хоч це робить кожна слов'янська країна щодо своїх філологів-чужинців уже від довгих років; у висліді такі залишені на себе чужинці (наприклад, чеський перекладач української поезії Ян Влядіслав) від україністики відходять. Подратувало киян і наведене О. Зілинським, зрештою не зовсім докладне, порівняння: мовляв, на І празькому славістичному конгресі 1929 року (там тоді брали участь лише українці з-поза СРСР!) число україністичних доповідей далеко перевищувало кількість таких же рефератів на конгресі 1968 року. Кандидат на наслідника І. Білодіда в Києві В. Русанівський, запротестувавши проти такої нібито критики делегації комітету славистів УРСР, почав доводити зайвість міжнародної асоціації українців, бо всі її можливі функції, мовляв,

виконує чудово український комітет славістів у Києві чи АН УРСР: видають бібліографії (очевидно, без «антирадянсько-антиукраїнських» публікацій за океаном! — підкреслив цей молодий мовознавець, — але й без згадки про праці українців з-поза СРСР в минулому й сьогодні та про роботи ліквідованих українців з УРСР, — додамо ми!), друкують «хороші журнали»: «Мовознавство», «Радянське літературознавство» (далі розводився наш київський земляк про всі університети, вузи та інститути АН УРСР — «От!»), допомагають «усім чужинцям», якщо звернуться до них за матеріалами. Ergo: асоціація українців — річ зовсім зайва; асоціація русистів — справа інша: російська мова світова, її вивчають у світі, тож у Парижі Юнеско могло потурбуватися її заснуванням (до речі, наш земляк не поінформований докладно: ініціатива вийшла від русистів НФР, Юнеско ж стало лиш вигідною фірмою!). Єдиним відрадним фактом у цих виступах була обіцянка, що в Києві підготовляють у наступному (1969) році літні україністичні курси. Надіймося, що на цьому теплому слові справа не стане. До такого, мабуть, були змушені в Москві й Києві плянованими літніми українознавчими курсами у Пряшеві. Як і з інших розмов виходило, про українознавчу катедру при Гарвардському університеті навіть найвищі київські начальники поінформовані не були; перебування у Празі, куди останніх місяців майже вільно доходили видання і преса (українська) з Заходу, мабуть, просвітло і їх не в одному.

Після отих поук наші київські виделегуванці залишили демонстративно залю, на здивування всіх незорієнтованих українців чужинців. Зніяковіли були всі, як Г. Вервес поправив був одного з чехо-словацьких українців, що, мовляв, він не просто «товариш Вервес», але «професор Вервес».

Все таки наради і після цього малотактового «гримнення дверми» продовжувалися. Лише окремі чужинці застерегалися, щоб не починати нічого «проти волі радянських колег». Виготовлення інформаційних україністичних бюлетенів (про україністику по окремих країнах), як і дальші організаційні переговори, доручено вести Пряшеву. Підстави для такої праці в ЧССР існують: 1) у провінційному Пряшеві з його молодими ентузіастами (М. Мушинка, Ю. Бача, де діє на філософічному факультеті університету Шафаріка катедра україністики, головне з скеруванням літературознавчим і фолкльористичним (Рудловчак, Штець і ін.), — крім україністичного відділу при високій педагогічній школі для вишколу учителів та Музею української культури у Свиднику (дир. М. Чабиняк) і, що найважливіше, з тижневиком «Нове життя», місячником «Дружно вперед» та двомісячником «Дудля»; 2) у столичній Празі, де при університеті діє катедра східнослов'янської філології (М. Затовкалюк, В. Жідліцький, К. Генік-Березовський) та декілька україністичних етатів при АН (О. Зілинський, З. Генік-Березовська, А. Куріміський) всестороннього гуманістичного скерування, але без

якоїсь власної об'єднувальної публікації; 3) у меншій мірі стосується це і АН у Братиславі, де працюють М. Мольнар і М. Неврлі.

На кінець два приклади з особистої практики, як виглядає інколи деклярована обома киянами «всебічна підтримка закордонним українцям». Назву їх виключно отак, для історії україністики, як матеріал майбутньому історикові.

Коли я 1962 року збирався опрацювати супрасльський церковнослов'янсько-польський «Лексикон» 1722 року і в його краківському примірнику бракувало 4 останніх листків (мікрофільм мені зробила Ягеллонська бібліотека), я замовив з них мікрофільм у київській бібліотеці АН, де зберігається декілька повних примірників цього стародруку. Листовна відповідь з Києва звучала: «Мікрофільму Вам зробити не можемо». Якже ж я запитав особисто в Софії 1963 року про причину такої відповіді керівника Інституту мовознавства К. Цілуйка, то почув дослівно: «А рури Ви нам дали?» (Йшлося про ембарго США й НФР на замовлені СРСР сталеві нафтопровідні рури).

Опрацюючи мову «Латинсько-слов'янського лексикону» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського, відомого досі в 7 збережених відписах (з-поміж них 4 в СРСР, а 3 на Заході), я звернувся до бібліотеки АН у Києві, довідавшись приватно, ніби там є ще одна якась копія цього словника, з проханням про мікрофільм з неї, запропонувавши в заміну хоча б фотокопії з будь-якого західного списку (на доказ послав фотостати наголовних листків усіх їх). Відповідь звучала: «У друкованих каталогах така київська копія не ведеться; звідки походить Ваша інформація?» Інститутіві мовознавства в особі покійного Л. Булаховського я був запропонував ще 1958 року підготову для друку цього словника. Відповіді я не отримав жодної, але оце в Празі довелося довідатися, що його підготовлятиме тепер до друку В. Німчук, поспроваджувавши мікрофільми з-за кордону. Це тоді, як за закордонні мікрофільми «наша держава золотом платити мусить», за словами іншого киянина-мовознавця у Празі (і тому, мовляв, рукописної «Граматики» І. Ужевича з 1643 й 1645 років раніше видавати не було можливо, поки до Києва не привезли з них мікрофільмів як подарунків для АН М. Шеррер і П. Шумовський!).

Коментарі зайві.

Верховний архиєпископ Йосиф Сліпий у Канаді і США

Мирослав Прокоп

Від 14 червня до 17 серпня 1968 головні місця поселення українців у Канаді і США відвідував Верховний архиєпископ кардинал Йосиф Сліпий, і впродовж цих двох місяців організоване українське життя в обох країнах стояло під знаком цієї події. Подорож на американський континент недавнього ще в'язня радянських концентраційних таборів була не тільки величезним його особистим тріумфом, але й тріумфом ідей, які він символізує. У понад 70-річному поселенні українців США і Канади ця подія не має собі рівних. Так масово, спонтанно й ентузіастично не вітали американські і канадські українці, мабуть, ніякого їхнього земляка, і ніхто не тишився серед них таким великим і незаперечним авторитетом.

Верховний архиєпископ почав свою подорож від Канади, куди запросили його тамешні українські католицькі ієрархи (митрополит Максим Германюк, єпископи Ізидор Борецький, Ніль Саварин, Андрій Роборецький), і відвідав Торонто, Вінніпег, Едмонтон, Саскатун і столицю Канади Оттаву. Відвідини Верховного архиєпископа в Канаді були пов'язані з його запланованою подорожжю на Міжнародний євхаристійний конгрес у столиці Колумбії Боготі в Південній Америці, що відбувся у другій половині серпня ц. р. Прибувши до Канади, гість одержав запрошення також від українських католицьких ієрархів у США, від єпископа Йосифа Шмондюка, митрополита Амброзія Сенишина і єпископа Ярослава Габра. Таким чином від 20 липня до 17 серпня Верховний архиєпископ відвідував українців Філядельфії, Нью-Йорку, Стемфорду, Ньюарку, Вашингтону, Чикаго, Детройту й інших менших міст США.

За той час його зустріли на літунських майданах, на польових службах Божих, концертах і бенкетах понад сто тисяч українців, у тому числі дуже велике число молоді, організованої в молодечих організаціях Пласту і Спільки української молоді. Під час цих зустрічей церковні ієрархи, священники і вірні вітали Кир Йосифа Сліпого як первоієрарха Української Католицької Церкви і її фактичного, хоч не формального, патріярха, висловлюючи таким чином свою однудушність в питанні встановлення патріярхату цієї церкви.

«Ви є патріархом наших душ і сердець», — говорив, звертаючись до гостя, торонтонський єпископ Ізидор Борецький. А вітаючи гостя у тому ж місті, тамошній парох о. Богдан Липський сказав: «Ми мріємо, щоб Ви стали патріархом, але Ви вже є нашим патріархом». Коли під час бенкету на честь Верховного архієпископа в найбільш репрезентативному готелі Нью-Йорку «Волдорф Асторія» стемфордський єпископ Йосиф Шмондюк заявив, що українські католицькі єпископи, священники і вірні прагнуть патріархату, понад 1 800 присутніх гостей прийняли цю заяву ентузіастичними оплесками. Такі слова і привіти віддзеркалювали мислення тисяч українських поселенців США і Канади.

Відвідини кардинала Йосифа знайшли також широкий відгук у церковних і державних колах Канади і США. Первоієрарха відвідували, приймали і супроводили місцеві єпископи латинського обряду, а також державні, політичні і громадські діячі.

Особливою подією була архиєрейська служба Божа, що її відправив Верховний архієпископ, разом з усіма українськими католицькими єпископами США, в найбільшій і найбільш величній американській катедрі св. Патрика в Нью-Йорку. Присутній на Богослужбі архієпископ Нью-Йорку Терентій Хук виголосив проповідь, в якій величав нашого первоієрарха як героя і мученика та ставив його як приклад до наслідування вірним усіх обрядів.

Одним з найбільших досягнень Верховного архієпископа в Канаді і США треба вважати його зустрічі і розмови з ієрархами Української Православної Церкви в обох державах, точніше — з митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком) у Канаді і митрополитом Іоаном Теодоровичем та архієпископом Мстиславом (Скрипником) в США. Це були зустрічі в душі найкращих зразків сучасного екуменізму і ламання штучних перегород, що донедавна ділили українських православних і католиків. «Ви — казав при цій нагоді голова Української Православної Церкви в США митрополит Іоан, — пішли іншою дорогою, і ми пішли іншою дорогою. Господь дав ці дороги. І мені приємно, що оці дороги, обидві Богом дані, в теперішній час зустрічаються, ми відходимо від того топтання коло стовбура минулої нашої незгоди і знаходимо одні одних в душі тої любови, яка нас має єднати». Відповідаючи на це привітання, кардинал Йосиф говорив: «Нехай ця нинішня хвилина буде одною тою радісною хвилиною на цій дорозі до нашої єдності. А вона мусить прийти скоріше чи пізніше. Вже це одне і благословення, і благодать Господа, і благодарення за те, що ми свідомі того і що йдемо туди».

Канадська і американська преса широко інформувала про подорож Верховного архієпископа. Чи не найкраще про гостя писав звичайно стриманий в українських справах «Нью-Йорк Таймс». Він надрукував чотири більші інформації про кардинала Йосифа і дав три знятки з його відвідин. В усіх

інформаціях цієї газети постійно повторювалися найважливіші дані з життя гостя, зокрема про його 17 років ув'язнення в Радянському Союзі. Нью-йоркська газета «Дейлі Ньюз» (чотири мільйони тиражу) подала цілу сторінку зняток про приїзд нашого князя церкви. Подібне було й у Канаді. Мейор Нью-Йорку Ліндзі приймав Верховного архієпископа на спеціальній авдієнції. Мейор Вінніпегу С. Дзюба (до речі, українського роду) надав гостеві почесне громадянство міста. Подібне зробив мейор м. Торонто. Багато інформацій про подорож кардинала Йосифа передала також канадська й американська телевізія та радіо.

Які причини такого великого успіху Верховного архієпископа та які результати його подорожі?

Від часу, коли п'ять років тому Москва звільнила з в'язниці митрополита Йосифа Сліпого і дозволила йому переїхати до Риму, гарячим прагненням українських поселенців у західньому світі було мати нагоду гостити в себе цю небуденну людину, в якій не тільки українці, але й сторонній світ бачать героя і мученика за віру і власний народ. Бажання побачити того, хто не зігнувся під терором ворога, не дав себе заманити його підступними пропозиціями і впродовж майже двох десятиріч мужньо репрезентував церкву і націю, а рівночасно респект та пошана до цієї людини змушували тисячі українців виходити їй назустріч і вітати з найбільшими почестями. Ці почування передавалися також чужинцям. Коли під час згаданого вище бенкету в Нью-Йорку до слова попросили американського єпископа Ферльонга, він почав розповідати про геройський життєвий шлях первоієрарха, згадав його вірних на Україні і на Заході і так зворушився, що мусів вибачитися перед слухачами і відійшов. Природно, що ще в більшій мірі такі почування передавались українцям, які бачили, що також у сучасному світі, в якому так багато байдужості до долі ближнього, а деколи й цинізму та забріханості, не перевелися шляхетні душі, для яких боротьба за віру, за права народу, жертва і посвята не втратили свого первісного значення.

Відвідин Верховного архієпископа ждали заокеанські українці також тому, що від цього вони узалежнювали дальшу долю наболілого питання ієрархічного завершення в патріархаті Української Католицької Церкви. У свій час велику радість серед української громади поза межами радянської імперії викликав факт призначення митрополита Сліпого Верховним архієпископом. Слідом за тим люди сподівалися встановлення патріархату, що мав би забезпечити існування Української Католицької Церкви у Вселенській Церкві як зовсім автономної спільноти, пов'язаної з Ватиканом тільки особою кожногочасного папи. Такого кроку наша громада ждала зокрема тому, що питання патріархату висунув на Ватиканському соборі сам Верховний архієпископ. При тому йшлося не тільки про задоволення релігійно-національних амбіцій українців, але й про багато сутніші справи.

За час понад 70-річного існування української еміграції на американському континенті українська Православна і Католицька церкви відіграли дуже вагомий ролі у розвитку української громади на чужині. Це треба сказати зокрема про старшу на американському континенті Українську Католицьку Церкву. Довкола неї творилися перші клітини нашого організованого життя, будувалися церковні школи, в яких учили й учать дітей української мови, історії, літератури, виховують молодь у релігійному і національному дусі. Проте факт постійного перебування поза рідними землями, недостача зв'язку з ними почали негативно впливати на церковне і громадське життя. Посилювалась асиміляція молоді, українська мова відходила на другий план або й забувалася, у церкву тут і там вдиралися чужі звичаї й обряди, еміграція піддавалася впливам чужого оточення. У чималій мірі цей процес підсилювала розпорошеність нашої церковної організації, існування окремих, на ділі незалежних одна від одної епархій.

Такі явища і процеси викликають і викликають велике затривоження серед вірних і духовенства. В останні роки гостро стало в деяких містах Канади і США зокрема питання вживання англійської мови під час Богослужби. Ці справи та перехід з юліанського на григоріянський календар у церкві довели останньо до гострих конфліктів серед українських католиків у Чикаго. Щойно приїзд Верховного архієпископа до того міста створив умови для порозуміння воюючих сторін.

У таких умовах миряни і духовні, що бачать серйозність загрози для майбутнього церкви і українства на американському континенті, розцінювали і розцінюють, що єдиною серйозною загородою проти такого розвитку може стати встановлення патріархального устрою в церкві з патріархом на чолі. Він і єпископський синод правив би спільно церквою, уніфікував би обряд, традиції, зберігав би український характер церкви, зокрема її мову; словом, забезпечив би її існування на цілі покоління. А що прийнятий тепер патріархальний устрій Української Католицької Церкви забезпечив би справді її український характер, гарантувала б це вже сама особа першого патріарха, себто кардинала Йосифа. Це мало б також відкрити дорогу для дальшої і більш тісної співпраці з Українською Православною Церквою.

Треба ще додати, що довкола питання патріархату нагромадилося в останні роки дуже багато пристрастей. Справа в тому, що зразу після того, як це питання було поставлене на Ватиканському соборі, стало відомо, що до повної уніфікації й ієрархічного завершення Української Католицької Церкви на еміграції ставляться доволі критично, крім деяких чужинців, також деякі українські церковні та громадські і політичні кола. Вже напередодні приїзду Верховного архієпископа до Канади поширилися вістки про те, що згадані кола робили заходи, щоб перешкодити його приїздові. Аргу-

ментовано було так, що, мовляв, справа патріархату надто контрверсійна і що тому відвідини гостя можуть викликати конфлікт у громаді, поділити її і т. п.

Навіть якщо припустити, що такі думки і заходи мали місце, вони виявилися зовсім безпредметними вже 14 червня ц. р., коли близько сорока тисяч вірних вийшли зустрічати свого первоієрарха в Торонто. При тому зустрічали його і приймали з захопленням владики, священники і миряни, і всі вони на першому місці ставили питання патріархату. Таким чином присутність кардинала Йосифа в Канаді і США українську громаду не поділила, а об'єднала.

При тому це була єдність не тільки релігійна, але й національно-політична. Свого первоієрарха вітали в одному фронті люди різних політичних переконань. Це було єднання довкола найвищого церковного авторитету, але в тому були також елементи єднання довкола авторитету взагалі, довкола найвидатнішої української людини.

Таким чином подорож первоієрарха Української Католицької Церкви на північноамериканський континент мобілізувала широкі кола української громади і корисно вплинула на оцінку української справи чужинцями. Наскільки ця подорож принесє тривалі результати в двох центральних площинах, тобто в площинах церковної, громадської і політичної єдності, — покаже тільки майбутнє.

«Тривалі результати» для нашого релігійного життя — це прийняття усіма українськими католицькими владиками патріархального устрою, визнання Верховного архієпископа Йосифа і його наслідників головою синоду українських католицьких єпископів та підпорядкування йому, а слідом за цим уніфіковане керівництво церковним життям. Формальне визнання титулу патріарха належить до повноважень Ватикану, і здійснення цього в сьгоднішніх міжнародних умовах сподіватися, мабуть, неможливо. Проте збереження українського характеру Української Католицької Церкви і забезпечення такої її ролі в житті нашої еміграції і народу, що відповідає б її великим історичним традиціям та заслугам, — лежить у першу чергу таки в українських руках. Щоб це здійснив синод українських католицьких єпископів, цього домагаються українські вірні багато років. Сьогодні, після подорожі Верховного архієпископа, прагнення такої розв'язки буде ще більше.

Здається, що разом з цим громада вимагатиме також від світського сектора об'єднання громадських і політичних дій. Чого можна досягти, коли усі йдуть одним фронтом, стало ясне якраз під час відвідин первоієрарха. Об'єктивно серед українського громадського і політичного світу на еміграції немає ніяких сутніх перешкод для того, щоб цю прастару, але нововідкриту правду і науку застосовувати у щоденному житті.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

„За туманом нічого не видно...“

Анна-Галля Горбач

Пряшівські будні

Ніхто нині не знає, коли знову відкриються для закордонних туристів гостинні дороги й пороги Чехо-Словаччини. А ще стоять у туристичних бюрох, по столиках представництв ЧЕДОК багатобарвні, промовисті проспекти і мапи, на полицях книгарень, між літературою туристики, знаходимо ще чепурні, багатоілюстровані томи, що закликають нас відвідати Прагу, Карлові Вари, мальовничі, сонцем залиті курорти на південному підніжжі Татрів. Поміж містами й містечками, названими в цих томах, що їх варто відвідати, знайдете і Пряшів, і Бардіїв, і Свидник, і Стару Любовню, де захваляють готичні церкви, ренесансові ратуші, старі оборонні вежі та вали.

Немало туристів Польщі, Румунії, Східньої і Західньої Німеччини, Австрії, Франції останніми роками відвідали не одну мальовничу закутину цієї країни. Під кінець липня цього року простелилася і нам дорога на північ від Братислави до Жіліни, а звідти на схід, на Пряшівщину. Ми хотіли записати діалектний матеріал в різних пунктах Східньої Словаччини. Сонце не було надто щедре, коли ми проїжджали через Малі Карпати і наближалися до Татрів. Сіра завіса монотонної сльоти, що нас неугавно супроводила ще з Баварії через усю Австрію, обкутала і Братиславу у свою неприязну поволоку, надавала довгим стайням та великим будинкам словацьких колгоспів непривітного, занедбаного вигляду.

Була саме неділя вранці, у кожному словацькому селі та містечку ми зустрічали святочно вбраних чоловіків, жінок, молодь, що або поверталися з церкви, або туди прямували. Під Татрами дощ зовсім укрит мрякою горді сизі татранські гори; курорти, що немов нанизані на шнурок блискітливі каміння, всміхалися до нас з проспектів, виявилися при дощі нудними, позбавленими притягаючого чару провінційними закапелками. Вузька дорога, повна непроглядних закрутів, заповнилася скоро валкою машин, з-поміж яких даремно дехто пробував вирватися. Звичка чехо-словацьких водіїв їхати повільно майже серединою дороги може декого

з західніх туристів, що звикли до інших швидкостей та широких доріг, спокусити до небезпечних маневрів.

Сонно-соняшний Пряшів

Наближаючися до Пряшева, ми немов попали в інше підсоння. Свіжий вітрець хвацько розривав завісу хмар і незабаром простягнулося перед нами в мальовничій долині залите сонцем місто, обрамлене м'якими пагорбами та лісами. Ми скоро забули довгу сльотисту дорогу і пішли на пошуки ознак українського життя. Вже на початку головної вулиці, що перетинає стару частину міста, височів великий будинок з гарними квітниками перед ним, на якому стояло, поруч напису словацькою мовою, білими буквами на синьому тлі «Національний комітет». Однак на крамницях українських написів вже майже не було. Це, як нам вияснявали наші українські друзі, в процесі «словакізації», що проходив тут на Пряшівщині доволі пристрасно, познімали всі ті «хліб», «молоко», «взуття», «солодощі» тощо, які ще може зустрінути, як ми переконалися, по крамничних таблицях у Свиднику, Бардієві, Старій Любовні, Снині, вже не говорячи про українські села. Правда, часами дивні це мовні форми: якась мішанина російсько-українська. Але все ж, бачивши рідний характер цих місцевостей, можете зорієнтуватися, де живе й українська людність.

У Пряшеві переважає атмосфера австро-угорських провінційних міст: побудовані головне в 18—19 стол., вони нудні, їхні жовтенькою охрою помальовані одноповерхові будинки заповнюють центральні квартали. З середньовічних споруд (Пряшів став 1374 вільним королівським містом) у Пряшеві тільки залишки старих валів з круглою брамою, над якою нині вже якісь помешкання; ренесансові будинки довкола ринку, готична церква св. Нікласа. Стара православна церква з 15 стол. була перебудована 1760 року і втратила свій давній характер. Пряшів — старий адміністративний та торговельний центр, що лежав у середньовіччі на одному з важливих торговельних шляхів, який вів з Прибалтики на Балкани.

Для українського запліччя Пряшів набрав значення як осідок греко-католицької єпархії, яка тут була заснована на початку 19 стол. Центр міста справляє враження плеканого і привітного: багато квітів і зелені, широкі хідники, гарно викладені вітрини повних магазинів. Довкруги старого міста розрослося, де тільки терен на це дозволяв (головне в напрямі на захід, куди веде головна дорога до Жіліни), розлоге нове місто з великими 6-8-поверховими спорудами. Будовані вони всі на модерний лад, але повикінчувані дуже покvapно, поганим матеріялом. Яскраво вимальовані в різних комбінаціях синього, зеленого і жовтого мури поблякли від дощів та сонця, барви полиняли; а що такі величезні державні бльо-

ки не так то часто ремонтуються, головне коли йдеться тільки про зовнішній вигляд, то можна собі домалювати, як вони будуть виглядати за 5—10 років. Мешкання вигідні й гарні, навіть з паркетом. Але через слабкий тиск води її часто на ніч вилучають.

Децо з провінційного духу, який відчувається в самому місті, є і в ментальності самих пряшівчан. Летаргія і брак відчуття часу, якась неорганізованість всім тут притаманні. Можливо, що це різко відчуває особливо людина, що звикла до ощадно розподіленого пляну дня, що рахує час на вагу золота, і то не конче задля заробітку.

Пряшів, що, може, тому сто років ще мав чисто українське запліччя, — нині опинився поза масивом лемківсько-українського населення, що заселює Полонинські Карпати, від Східніх Татрів (Спіш) почавши, уздовж польського кордону аж на схід.

По дорозі до дуклянського перевалу

Цього року, як уже писалося в нашій пресі, відбувся особливо урочисто свидницький фестиваль з участю ансамблів і з-поза чехо-словацького терену (з України та Югославії). У той же час був організований симпозиум студентів українистики. Але не тільки в такі дні варто відвідати Свидник, осідок Українського національного музею. Дорога до Свидника та сама, що веде на північний схід від Пряшева на дуклянський перевал. Тут, під Дуклею, тривали 1945 року впродовж місяців запеклі бої між німцями та радянськими військами. Тутешні люди розказують, що Пряшівщина завдячує свою добру мережу доріг саме фактові, що німці окопалися були тут під хребтами незаліснених Бескидів і замінували терен так густо, що ще роками після війни наші селяни при обробці землі падали жертвами цих мін. Коло дуклянського перевалу, крім меморіяльного військового музею, де зображені військові операції, лишилися масові поховання радянських вояків, що їх тут полягло близько 50 000. Однак до Дуклі дивитися на ці пам'ятники героям ми не поїхали, бо хотіли свій час присвятити більш нагальним справам. Тому що в Свиднику не було саме фестивалю чи інших цікавих okazji, ми могли більше уваги присвятити самому музеєві та його експонатам.

У одному з центрів української культури

Про довгорічні мандри цього українського музею по різних малих центрах Пряшівщини (Красний Брід, Межилябірці, Свидник) ми вже принагідно писали. Досі музей ще не має задовільного приміщення, хоч добудовуються в подвір'ї деякі корпуси для адміністрації і восени працівники

мають перейти в просторіші кімнати. Сам директор має до послуг маленьку канцелярію, не більшу за 10 м², у якій він навіть не може прийняти відповідно своїх відвідувачів. Працівники ж, молоді українці та фолкльористи, тиснуться по 4-5 осіб на площах, не більших за 16 м², де стоять бюрка, шафи та стеляжі, на яких лежить матеріал, який треба посортувати, покладати, покаталогізувати. Можна тільки захоплюватися відданістю й ентузіазмом цих наших інтелігентів, які згодні на такі непригожі умови праці. У «трезори», як називав директор Іван Чабиняк саме одну з цих завалених матеріалом кімнат, є старі рукописи, книжки, періодичні видання з 19 та 20 стол. — отже справжні скарби для філологів; але вони лежатимуть, мабуть, ще довго «не відкриті», бо саме між прашівськими українцями відчутний брак фахівців — церковнослов'янстів, палеографів та знавців історичної діалектології чи ономастів. При таких умовах працівники музею ще роками каталогізуватимуть придбаний матеріал; а музей намагається і далі закуповувати в українсько-лемківських селах старі богослужбові книги, реєстри населення, церковні хроніки тощо.

Коли попередній керівник музею, письменник і фолкльорист Шмайда, вкладав свою енергію в придбання радше фолкльорно-етнографічного матеріалу (він сам пристрасний збирач прислів'їв та колискових пісень), теперішній директор Іван Чабиняк, молода енергійна людина з модерним вишколом керівника музею, своєю амбіцією вкладає в зберігання українсько-лемківської народної архітектури. На жаль, він не мав, як досі, відповідної підтримки з боку офіційних кіл та від КСУТ. Праця цього товариства ніяк не скоординована з працею українських інституцій, особисті амбіції грають тут велику роль, на першому плані, на жаль, не стоїть добро українсько-лемківської культури.

«Розкрадають нашу культуру...»

Одного дня ми застали директора в пригнобленому, майже розпачливому настрої. Він домовився був уже з сільрадою одного лемківського села закупити для музею декілька старих ікон, між ними і велике мальовило Страшного суду. В музеї є три такі «Страшні суди», надзвичайно експресивні ікони з 17—18 стол. Однак словак-фахівець, що давав експертизу, повідомив один куди краще вивінуваний грішми словацький музей про те, що в такому то селі продаються такі вартісні речі, і словаки заплатили кілька тисяч більше й купили ці ікони. Тож директор Чабиняк, сам переконаний комуніст, раптом засумнівався в щирості словацько-української співпраці на культурному відтинку. Не диво тоді, коли такі ікони потрапляють на Захід і їх на виставках представляють як «словацьке» чи «польське» народне церковне мистецтво, вони ж привезені з їхніх музеїв.

Сам музей та його експонати вражають модерним оформленням. З брaтиславської школи музеїстів молодий директор привіз добрі фахові знання, які намагається застосувати на місці. Самих експонатів немає багато (хоч у магазинах зберігається велике майно), але вони підбрані вміло як ілюстрації до певних тем, які час від часу міняються. Переступивши поріг музею, ви забудете миттю, що ви в глухому провінційному містечку. «Прінтони», як називають насвітлені з протилежного боку прозорі величезні фотографії пам'яток архітектури, народного побуту, що створюють враження панорами, уводять вас у зниклий уже світ лемківської старої сільської культури, з її чепурними дерев'яними церквами та дзвіницями, що єднали в собі готичні та місцеві елементи. Солідні, з дубових балок, немов на віки збудовані малі селянські хати, що похилилися від років, дають вам можливість бачити житлову культуру населення.

Скотарство колись становило найважливіше джерело доходу, тож і чабанський побут представлений найширше. Історію поселення пряшівських сіл, соціальні війни з угорськими «грофами» вичитуємо з стародруків і ліногравюр, з макет старих середньовічних фортець, серед яких Маковиця, що увійшла в українсько-лемківський фолкльор, чи не найімпозантніша. З-поміж цілого ряду цінних церковних рукописів музею з 14—17 стол. виставлена тільки частина. Деяко знаходиться в консерватора в Братиславі, деяко представлено за склом у формі надзвичайно вмілої імітації... Всі ці рукописи, вартісні пам'ятки церковнослов'янської та старої народної мови ждуть ще своїх дослідників. Поширення освіти на Пряшівщині, працю перших будителів народу (Духновича, Павловича), як і сильну печать москвофільства, яку носила ця освіта майже до наших днів, простежите на підставі виставлених підручників, граматик, періодичних видань, перших літературних спроб льокальних поетів язичієм чи російською мовою. Це язичіє просперує ще донині серед частини збаламученої інтелігенції Пряшівщини. Як тяжко доводиться нашій молодій пряшівській інтелігенції боротися проти цього застою та штучно підтримуваної москвофільськими колами ненависти до українства, знає тільки той, хто мав нагоду пізнати відносини і людей на місці. Національна несвідомість наших лемків і бойків, що живуть на Пряшівщині, опортунізм функціонерів КСУТ, недавня агресивність словацьких шовіністичних кіл, що використали празьку «весну» для поширення свого стану посідання (і дечого початково досягнули, бо звичайно в мутній воді найкраще рибу ловити), — це тільки декілька чинників, що утруднюють нашим відданим працівникам на культурній та громадсько-суспільній ниві працю серед і для нашого тутешнього населення.

Багатий і цікавий відділ лемківських ікон у музеї, який, як ми вже вище згадували, керівництво музею намагається поширити й укомплектувати. Це переважно ікони з старих, нині вже не існуючих лемківських та бойківських церков, і походять вони переважно з 17—18 стол. Три імпрозантні «Страшні суди», мальовані в наївній, експресивній манері, унаочнюють глядачеві невичерпну народну фантазію і є своєрідними народномистецькими «коміксами» минулих століть. На одному з цих мальовил з лівого боку на довжині з півтора метра тягнеться, немов фільмова плівка, у маленьких кадрах зображення різних гріхів та їх наслідків на тому світі. Тут знайдете ілюстрації до багатьох апокрифічних історій та релігійних пісень, що їх співали колись старі лірники.

По слідах тих земляків, що книжки крадуть

На Пряшівщині ми не перші українці з Заходу. Наші земляки розширюються і розповідають про попередніх конкістадорів, що приїхали допомогти «зраненому братові». Супермодерні, бородаті, приносять запах і зацікавлення західнього сексу. Найбільше кленуть Захід після їх відвідин не так матері дівчат, як гостинні господарі, що після таких нічліжан стверджують у своїй бібліотеці зникнення одної-другої книжки. Тож виїжджаючи зрана, ми відкриваємо перед ними наші валізки, щоб їм довести, що не кожний українець-гуманіст через «помилку» запаковує в свою валізку, відїжджаючи з нічлігу в чужій хаті, «літературні лакоминки» з книжкової полиці свого господаря.

Івани без роду...

Наскільки національні відносини тут на Пряшівщині заплутані й непроглядні, можна простежити хоча б на прикладах поодиноких родин, де, наприклад, чотири сини лемківського селянина можуть належати до чотирьох різних національних таборів: один руснак-лемко, бо не ходив до вищих шкіл і залишився в селі, другий почував себе росіянином, бо так його навчила вища школа, яка тут до 1950-их років була російська, третій словак, бо попав молододо людиною в словацьке середовище, а четвертий українець. І цей четвертий був би лишився росіянином, якби не потрапив на вищі студії до Києва чи Львова, де йому відкрили очі, чий він син. Однак, не зважаючи на такі суперечності, у цих людей переважає почуття приналежності до свого «руснацького» роду, і нам здається, що в жодного українського племені не розвинуті так сильно родинні вузли, почуття приналежності до одного роду, що має собі взаємно допомагати.

Останніми роками почали приїжджати у відвідини емігранти з Америки і Канади до своїх родин у пряшівські села. Ми мали нагоду побувати в такому колі, де були гості з Америки в своїй рідні. Старше подружжя, що виїхало ще в 1920-их роках, говорило діалектом, розказувало, як вони промишляли, продаючи варені «пироги» землякам. Молода американка, з фаху бібліотекарка, вже виросла в американському доквіллі й навчилася дещо по-російськи. Цією ж мовою вона порозумівалася з своїми тітками та тіточними братами і сестрами. Вона приїхала сюди з свідомістю, що її батьки походять з «Чехо-Словаччини». Якого вони роду, мабуть, не могли їй навіть передати. Ми були свідками зворушливої сцени, як далекий її родич, молодий україніст, пробував переконувати її в тому, що вона належить до українського народу і її обов'язок пізнати мову і культуру цього народу. Пройжджаючи автом попри руїни старої фортеці «Маковиці», він почав їй співати баладу про Маковицьку вдовицю:

Коли будували білу Маковицю,
гонили на панське убогу вдовицю.
Єдну неділеньку газду поховала,
другу неділеньку сина породила...

При тому він перекладав їй текст на російську й інтерпретував його у вірі, що краса народної пісні зуміє повернути її на українство. І тут нам згадалася постать одного американського вояка, що у Франкфурті якийсь час ходив пильно на наші греко-католицькі богослуження. Він мав при собі молитовник, в який ми принагідно заглянули. Він був двомовний: англійсько-церковнослов'янський. Коли ми його спитали, до якої він епархії належить в Америці, він вияснив нам, що до Пітсбурзької. Про своїх батьків твердив, що вони походять десь зі Сходу Європи, правдоподібно з Албанії...

Романтика замків та руїн

Пряшівський край з своїми на високих скелястих горбах і верхах порозкиданими старими мурами колишніх замків та фортець, з яких позалишалися тільки ще руїни, що творять з скелястим ґрунтом якусь нерозривну цілість, пригадує де в чому романтичні закутини Німеччини: Тюрінгію, Райнціну, Вюртембергію, де теж височать подібні старі свідки колись панської сваволі та гордості. Однак існує тут одна помітна різниця: якщо німці зуміли перетворити ці руїни в джерело доходу, в приємні відпочинкові оселі, готелі, туристичні центри, принагідні ресторани, пряшівські старі руїни стоять самотно, вітер, дощ і сонце працюють і далі над тим, щоб вони уподібнювалися до скель, з яких ніби природно виросли. Може, й тому ніхто не збирався їх воскресити, що

вони були віками символом чужого тут панування, осідком угорських володарів. Їхні руїни — це ознака, що страхотливі часи, коли «убога вдовиця в одній руці сина тримала, другою рукою каміння подавала», — назавжди скінчилися.

Німецьке середньовіччя

На захід від Свидника лежить старе містечко, засноване німецькими ремісниками, — Бардіїв (Бартфельд). У гербі міста дві схрещені бартки; як тлумачить народна етимологія, що однак не витримує критики ономастів, назва міста мала б походити від цього інструменту лісорубів. Однак не на лісорубів закликали угорські королі німецьких ремісників за середньовіччя на Пряшівщину. Так само, як у Семигород, закликали німців ще в 12 стол. сюди для експлуатації копалень срібла та золота. Сам Бардіїв заснований десь у половині 13 стол. Німецькі міщани, що тут жили, мали повну автономію, місто було однак засноване теж з пляном бути одним з оборонних центрів у цілій системі таких міст-фортець, старі вали та оборонні вежі яких ще свідчать донині про їхню функцію. Готично-ренесансові домики з вузькими фронтами на два-три вікна стоять у належній віддалі довкола ренесансової малої ратуші. Похилий злегка ринок виложений, як у старих німецьких містах, круглим бруківником. З одного краю височіє величавий собор св. Егідія, витвір чистої готики, славний у всій Європі своїми прекрасними одиннадцятьма триптихами, немов мальованими Грюневальдом. Автора донині не вдалося устійнити. Цей собор витримує конкуренцію з своїми братами з Бамбергу, Нюрнбергу, Кельну чи Ульму. У стародавніх домиках, довкола ратуші містяться нині маґазини з написами по-словацьки і по-українськи. Пригадую собі розмову з знайомою публіцисткою, що писала для німецьких туристів чехо-словацький «Бедкер». Її повезли були теж і до Бардієва, де вона захопилася чистою стиллю цього музейного майже містечка (яке саме тому зберегло свою чистоту, що занепало торговельно і більше не розвивалося). Вона не могла собі пояснити, звідки походили ті «російські» написи на крамницях, бож тут росіян немає... Довелося їй витлумачити, що ті написи українські, що колишні німці тут сусідували з українським плем'ям лемків, говір яких увісав у свою лексику цілу купу германізмів, яких немає в загальній українській мові.

Між тугими лемками

Недалеко від Бардієва проходить польсько-чехо-словацький кордон. У Курові, одному з прикордонних сіл, ми провели кілька днів. Колись, за австрійських часів, селяни з Курова їздили возами до Криниці, куди не більше 20 кілометрів, були посвоячені з лемками, що жили в сусідніх селах.

Границя, що лягла після першої світової війни, поміж Польщею та Чехо-Словаччиною, розірвала багато родинних вузлів. А події, що прийшли після другої світової війни на польській смузі, віддалили їх ще більше і порозкидали лемківську громаду аж над берег Балтицького моря та в Шлезьк.

Що лемки тут за середньовіччя тяжкою працею при викорчовуванні лісів здобули собі життєвий простір, можна пізнати по мало заліснених горбах, що майже до висоти 1 000 метрів засіваються ячменем і пшеницею. Правда, м'які обриси Полонинських Карпат (Бескидів) з своїми хвилястими лініями дозволяють орачеві вийти тут і на таку висоту з плугом. На вузьких нивах, що інколи не перевищують 3-4 метрів і, немов батоги, розрізують уздовж і впоперек краєвид, росте збіжжя з такими низькими стеблами, що воно навіть коротке на перевесла. Ми саме приїхали в село після тижнів дощу, вітер висушував помоклий скошений «ярець» (ячмінь), і люди поспішали з граблями та оберемками березового пруття на свої ниви. Це пруття, заздалегідь приготоване, використовують тут на перевесла. А що з півночі клубочилися темносині дощові хмари, кожний поспішав згребти підсушене збіжжя. Тож і мені довелося переконатися, що мої руки ще вміють увихатися з граблями. Березове пруття, нарізане кілька тижнів раніше, зчіплювалося парами; ними в'язали товстелезні снопи, в які входили по три, чотири покоси. Великі ці снопи складали у «мандлі» або таки зараз накладали не надто високо на віз і звозили додому. У нашого господаря 10 гектарів орної землі були розкинуті по околиці у 98 кусниках. Тому він поспішав разом з родиною з одного горба на другий, бо було покошено в різних місцях. Коли я спитала господиню, як вони пам'ятають, де їх 98 куснів землі лежать, вона мало не з докором мені відповіла: «Роби на ньому ціле життя, то як не знатимеш, котре твоє?»

Коли вийти на один з горбів, що оточують село, яке лежить у доволі глибокій долині, видно комплекс кількох будинків, що могли б здаватися осідком колишнього поміщика. Це однак касарні прикордонників, що тут, недалеко за селом, відбувають свою службу. Поміщика село Курів не знало. Колись, як поміщик, жив греко-католицький священник. Він мав 50 гектарів поля, і люди були зобов'язані відробляти йому певну кількість днів. Нині православний молодий священник, якому підлягає парохія, нарікає, що державна платня для священників мізерна, а поле, що належало до приходства, пороздавали 1945 року населенню. Взагалі в розмові цей парох виявляє себе дуже не духовною особою. Він любить у молодому жіночому товаристві робити «масні» натяки, і коли я йому звернула увагу, що його розмовний стиль не підходить до західного уявлення про душпастиря, він відверто заявив, що якби він був нудний і не строїв «фіглів», його церква стояла б порожня, а молодь не заглянула б туди взагалі. На виправдання своєї несерйоз-

ности він розповів, що в семінарії в Пряшеві, де його вчили, професор догматики, замість свого предмету, вчив богословів «діямату», звертав їм увагу на свавілля клерикальних кіл упродовж історії тощо. Коли він назвав прізвище цього професора, ми немало здивувалися: це на всю Пряшівщину відомий культурний діяч та поет, якого нині атакує «Літературна Україна» за те, що він заступався за ревіндикацію греко-католицької церкви на Пряшівщині.

Хрести церковні й придорожні

Стара дерев'яна церква та дзвіниця, як ми її знаємо з історії народного мистецтва та архітектури, з проспектів музею в Свиднику чи його наукових збірників, де їхній архітектурі присвячено в статтях немало місця, насправді майже зникла. По українських місцевостях переважають муровані церкви з кінця 18 — початку 19 стол. з типовими для цієї смуги пізньобароковими круглими струнками банями. Ті ж самі майстри будували і словацькі й лемківські церкви, різниця тільки в тому, що наші звернені на схід, а словацькі (римо-католицькі) на захід. Хрести ще зраджують, чи церква латинського, чи візантійського обряду. А хрести тут особливо гарні, витончені. Мистецтво цих місцевих майстрів замандрувало за Австро-Угорщини, як ми вже писали про це, аж на Буковину, в Гуцульщину.

Хрести при дорогах, на яких висить звичайно збляклий, поржавілий на вибитих місцях, розп'ятий Христос з емалю, мають на Пряшівщині ще якусь особливу функцію, що стосується морального кодексу села. Ми дивувалися, що в деяких селах ці хрести нижче Христових ніг перев'язані жіночими хустками. Часами одна, часами й більше хусток, що, як показує їх злиняла барва, висять тут вже місяцями, прані дощем. Нам вияснили, що це дівчина, коли прогрішиться, прив'язує таку хустку на знак покути на хрест. Варто б туди послати західніх модерних соціологів, що так турбуються моральними питаннями.

Україна — чужа сторона

У Курові ми мали нагоду ближче запізнатися з одною лемкинею, що разом з родиною виїхала 1946 року на Україну, де їх поселено в покинуті оселі чехів, що вернулися до ЧССР. Тоді, в 1946–47 роках, виїхала велика кількість, переважно свідомих лемків, на Волинь. Останніми роками близько дев'яти тисяч з них вернулися як «словаки» назад, у свої сторони, і то так, немов би верталися з-за океану. Чи то переселення з гір на низи, життя в колгоспі, післявоєнний голод і нужда, що панували на Україні, чи такі відчуття, що вони не належать до того ж народу, були причиною того, що вони відчували життя на Волині, серед

українського населення, немов би попали в чужину, важко сказати. Не маючи навіть виглядів вернутися в свою хату, яку сільрада вже продала комусь іншому, ця жінка вернулася по смерті чоловіка з двома малолітніми синами в своє рідне село і живе в сестри та працює на господарстві (в Курові немає колгоспу, люди мають по 4—5 шт. товару, по парі коней для польових робіт і до 10 гектарів землі). Оповідає, що дочка вийшла заміж за «українця» і залишилася «там».

Церква — писанка

У найдалі на захід висунутому українському селі «Великих Липниках» нас скерували до одного священика, що сам з походження галичанин, але опинився тут під час війни. Після років концтабору та під загрозою репатріації він погодився у 1950 році перебрати парохію як православний священик (раніше був греко-католицьким парохом на Бережанщині). Великі Липники славні прегарною церквою, яку парох розмалював у галицькому народному стилі з геометричними орнаментами. Розкішні вишивки, килими та церковні хоругви, виконані бездоганно різною технікою вишивання з перевагою гуцульських wzorów, надають інтер'єрові церкви надзвичайно теплої, затишної атмосфери. До цього народного стилю підходить чудово різьблений позолочений іконостас, один з коштовніших, що існують на Пряшівщині. Така ж сама церква в сусідніх Ставнянах (Фольварку), яка теж належить до парохії цього отця. Західнього відвідувача (а туристи заїжджають сюди досить часто, бо недалеко славний «Червоний кляштор»), може, разять дещо штучні паперові квіти, якими перевантажені ікони в церквах, але слід дивитися на ці прикраси не з естетичного боку, а вбачати в них відданість і любов тутешніх жінок до своїх святих.

Про один звичай у церкві, який нас здивував, варто розповісти. На початку богослуження (і в Великих Липниках і в Ставнянах) вмаршовують гусаком по 8—10 дівчат до церкви, стають ліворуч перед криласом, моляться на колінах і потім вишиковуються в шнурочок під стіною. За кілька хвилин входить така ж група, потім третя. Всі вони у віці 8—20 років. У такому ж порядку виходять вони з церкви. Коли ми спитали пароха, хто так вимуштував дівчат, він нам розповів, що вже застав такий порядок в парохії, і він, мабуть, походить від одного пресуворого душпастиря, що керував десь у кінці 19 — на початку 20 стол. парохією 45 років. Це був великий мізантроп, як виходить з його записів у церковній хроніці, не любив ні руснаків, ні словаків, ні угорців, за винятком, може, росіян, бо визначався своїм москвофільством. Він називав і своїх парохіян «свинями» (що зафіксував у своїх записах), позаводив всілякі драконські порядки, з-поміж яких оце кілька десятиліть по його смерті ще збереглася така дівоча муштра.

Саме приходство мусіло колись бути чудовим господарством, і кожна жінка, що нині пройдеться порожніми просторими покоями, стане на кропивою зарослу терасу, загляне в бур'янами заглушений сад та город, на хвилючку уявить себе господинею на всю губу в цьому чудовому, нині запусченому царстві.

Церковно-конфесійне напруження ледве не окошилося і на наших головах. Регреко-католизацію ведуть тут зфанатизовані василіяни й потерпіле світське духовенство з словацьких позицій і за словацькі гроші з Кошиць. У роки заборони греко-католицизму 1950—68 вони пристали були до словацьких римо-католиків. З лібералізацією почалася за ініціативою з Кошиць ревіндикація збиранням підписів серед вірян: змоторизовані ревіндикатори (гроші походять з мітичних уранових копалень канадського неомільйонера Романа) появляються по селах з листами для підписів. А що нашому гостинному господареві, колишньому усусусові, закидають впровадження до церкви «православної шпінї» (бруду), яку треба зішкребти, а церкву ще раз освятити, то по такі підписи приїжджають мотоциклісти без порозуміння з ним. Кожного чужого, що приїздить з папером і щось записує, підозрівають у подібній затії. Наш магнетофон і діалектні записи врятувала перед можливою ліквідацією від недовірливих липничан лише присутність і особисте запевнення самого о. Ю.

«Червоний кляштор» і мальовничий Дунавець

Сім кілометрів від Великих Липників височать мури колишнього картезіянського монастиря, що був тут побудований ще за середньовіччя. Ченці вправлялися в фармацевтичній науці, списували гербарії, складали словацько-латинські словники. Рукописи зільників звідси мусіли мандрувати на польську територію і далі на Україну. У музеї, яким нині служить цей колишній осередок культури і науки, виставлені факсиміле різних листків цих гербаріїв з 17 та 18 стол. Що мали вони вплив на українську ботанічну номенклатуру, можна скоро пізнати з подібних назв рослин («вороняче око» тощо). У музеї виставлені й побутові експонати лемківського населення, однак вони визначені загальною, чужинці їх беруть за словацькі. Впродовж 19 стол. «Червоний кляштор» належав василіянам. Після великої пожежі, що знищила монастир, ченці тут не жили. Старі будинки відремонтували, і вони служать як готель для численних туристів, що сюди навідуються. З життя василіян у цьому монастирі не залишилося ні в музеї, ні в зруйнованій, голій церкві жодного сліду. Сама церква має надзвичайну акустику, для туристів тут пускають плити з григоріянськими напівами та грою на органах.

Дунавець протинає тут поблизу стрімкі скелясті Татри й творить напрочуд мальовничу долину, по ньому спливають час від часу дараби. По обох боках ріки грають на сонці привітні барви великих і малих шатер, діти мають недалеко відпочинковий табір, перепливають з одного берега на другий, не зважаючи на те, що це саме польсько-чехо-словацький кордон. Ніде не видно прикордонної варті. Отже «кордон миру», прийшло мені на думку. Але як скоро мав цей образ змінитися!

Покидаючи Великі Липники, слід згадати ще липничанських жінок, що в неділю в своїх чіпцях, квітчастих лейбиках та широких, в дугах стягнутих білих сорочках та на крохмалених, у дрібні бганки зложених спідницях виспівували під час богослуження так набожно і мелодійно, що нам аж моторошно стало. Це вперше довелося мені пережити таке богослуження, в якому брало участь майже чи не все село. Могутньо, як дзвони, звучали голоси липничанок, вони заглушували вправний дяків, що стояли на хорах і виводили свої тропарі закрученими мелодіями. Згодом нам вдалося намовити кілька цих співачок, голоси яких немов підкріплені 6 мікрофонами, заспівали нам дещо на плівку. Багатство їхнього репертуару церковних, обрядових та світських пісень нас немало здивувало.

«Як я їхав з Дебрецини до Снини...»

І ще в одному селі на далекому вже Сході Словаччини вдалося нам побути. По дорозі зустрічаємо автобус, що тут курсує між Ужгородом та Пряшевом. Проїжджаємо через Снину, заспане провінційне містечко, де написи українські висять навіть над входом до фабрики. Недалеко після Снини починаються чисто українські села, де живуть бойки. Їхня мова вже ближча до загальноукраїнської, головне тим, що має вільний наголос та лексику, не засмічену германізмами, як у лемківському говорі. Однак ці бойки не «чистокровні», в них є сильна лемківська домішка. Свідомість однак і цих наших українців ніяка. З тупою впертістю боролися вони проти впровадження української мови в школі і воліють себе називати словаками, ніж українцями. Переважна більшість людей живе тут з скотарства, гори бо тут хоч і не вищі, ніж на Спіші та біля Свидника, але не надаються до хліборобства, бо куди стрімкіші. Тож немало ще залишилося лісу, багато пасовиськ по осоннях. В'їжджаємо у вузьку долину, місцевості позначені двомовно. Мій чоловік знімає шапку і віддає честь першій українській назві. Я шапки зняти не могла, але теж у розмові з нашими пряшівчанами віддала честь цьому фактові.

По українських селах не тільки зникають стародавні хати з брунатними балками та підбіленими синькою мурами, солом'яні стріхи; майже зникли, за винятком неділі, старі

лемківсько-бойківські строї і ноша. Хібащо в неділю до церкви жінки ще вбираються в свої шовки і дамасти. Молодь знає строї хіба тільки на сцені. Нас дивувало, як поширилися тут на селах міські моди: зачіски, спіднички «міні». Це вже під впливом телевізії так скоро міняється тут образ села.

Лядислав Мнячко і... бойки

Нас дивував добробут, модерний вигляд українського села. Особливо тут, на Снинщині, впадали в око чепурні хати з характером вілл, з широкими вікнами, розмальовані в тонких пастелевих барвах, з квітниками і муравою біля хат. Просторі кімнати вистелені домотканими гарними хідниками, холодильники, пральні машини, телевізії, електрика. Це вже не має нічого спільного з тим образом українського села, як ми його собі запам'ятали. Від наших співрозмовників, яким ми висловили свій подив, ми довідалися, що особливо тут, на Снинщині, спричинився до покращення життєвого рівня нашого населення словацький письменник Лядислав Мнячко. Проїхавши на початку 1950-их років цією бойківською країною, він зафіксував свої подорожні враження в книжці «Закуреними дорогами». Книжка реалістично малювала нужду і убогість цих наших сіл, земля яких була занадто бідна для хліборобства, при браковій індустрії для заробітку. Спершу офіційні кола сприйняли книжку Мнячка як виклик і наклеп. Однак з його ініціативи створили комісію, що мала на місці перевірити, чи ті відносини, які він називав не гідними соціалістичного модерного суспільства, відповідають правді. Комісія ствердила, як нам говорили далі, що насправді воно було ще багато гірше, ніж у його творі. Тож держава оголосила великі пільги й кредити для всіх тих, хто хоче будуватися і покращити свої житлові умови. Ці пільги і нові можливості заробітку, що були відкриті для чоловіків у подальших індустрійних центрах, де вони живуть скромно у бараках і раз на місяць вертаються до родини, уможливили нашим людям покращити свій життєвий рівень. Великі субвенції та премії для багатодітних родин також допомогли.

Чехо-Словаччина має свої расові проблеми

Немало користуються з цих пільг для багатодітних родин і цигани, яких тут, у Східній Словаччині, саме на теренах, де живе українська людність, надиво велике число. Однак усі спроби держави асимілювати цих нестійких мандрівників і призвичаїти їх до нормального цивілізованого життя виявилися даремними. Кредити, що їм дають на будови хат, вони пропивають, постійно спродують устаткування та речі до вбрання, якими їх підтримують. Живуть вони головне з премій, що їм виплачують на дітей, а в кожній родині їх по 6-10. Біля кожного містечка чи навіть села знайдете своє-

рідний «слам», циганську колонію, убогі хати з повибиваними вікнами, коло яких роються обмурзані, повбирані в лахміття чорні дітиська. Однак ліс телевізійних антен стоїть досить густо на таких провулках; знак, що цигани не відкидають усіх здобутків цивілізації. У розмовах з тутешніми людьми можете наслухатися багато версій і оповідань про те, як офіційні чинники «асимілюють» циган. Ось одна з таких розповідей: біля села ікс живе в землянках кілька циганських родин. Приїжджають військові авта з санітарним урядженням, циган миють, стрижуть, убирають у чисті речі й відвозять у готовий мешканевий бльок з усім устаткуванням, потрібним для цивілізованого життя. Старі землянки заливають нафтою і палять. За декілька днів валка циган вертається до старих ям, спровадивши по дорозі меблі й речі, що їм держава дала.

Тут, на Пряшівщині, існує антропологічне диво: білі цигани. Ми спершу думали, що нам розказують якусь байку. Але в Дарі, на Снинщині, нам довелося побачити на власні очі таку «білу циганку» та кілька ластуватих русяворижих циганчат. Циганка торгувала посудом, що його міняла за вовну, сирі овечі шкури у селянок, які рідко потрапляють до міста, щоб закупити порцеляни чи чого там до кухні потрібно. Чоловік цієї циганки чорний, і двоє дітей вдалися в неї, а двоє в батька. Ходила про цю циганку, яку тут знали, бо вона кілька разів на рік заїжджала в село, слава, що вона, як і всі інші цигани, — страшна п'яниця.

Танки дружи

Вертаючися з цього третього українського села до Пряшева, а їхали ми дорогою, що веде з Ужгороду, ми зустріли радянські танки, що верталися під границю з «маневрів». Люди навіть і не знали, що ці танки (було їх близько кількох сотень) затрималися в країні, а після братіславської згоди покинули ліси Східньої Словаччини і наближалися поволі до радянського кордону.

Однак, як показали події після 20 серпня, далеко поза границю не відїхали, а чекали нових наказів. Тим часом, як у Пряшеві люди стояли при дорогах з скам'янілими обличчями, по селах діти кидали воякам квіти, а ті віддячувалися цигарками.

Відгомін празької «весни» на Східній Словаччині мав, попри негативні наслідки, що виявилися особливо на церковному відтинку, де ревіндикація греко-католицької церкви велася під знаком сильної словакізації, ще й певне відпруження в житті інтелігенції. Можливості подорожей за кордон у західні країни, нав'язання контакту з тутешніми високими школами та інституціями відкривали не одному молодому науковцеві чи письменникові нові перспективи праці. Останніми місяцями почали навіть доходити до інституцій

різні українські видання з еміграції. Відділ українознавства виборів собі право користати з присланих наукових, літературних та публіцистичних видань, що їх видає українська еміграція. Пошта доставляла і раніше науковим бібліотекам західні видання, деякі книжки діставали один або два восьмикутники, зірки, відпечатані цензурою. Це мало свою символіку: один восьмикутник означав, що видання має бути в бібліотеці в спецфонді, другий восьмикутник означав, що воно після використання має бути знищене. Число у восьмикутнику було знаком цензора, який таке рішення закарбовував. Настала лібералізація, і нам з усмішкою тлумачено символіку цих інквізиторських рішень про новочасне автодафе. Не знаємо, наскільки та усмішка тут залишилася ще нині.

Прощалися ми з нашими друзями та знайомими в надії, що невдовзі побачимося. Ми плянували навіть якесь недалеке літо провести в одному з мальовничих гірських сіл, де можна б дітям хлюпатися в потічку, ловити раків, ходити по гриби і бути в українському товаристві. Дехто з пряшівчан та свідничан розгортали далекоюсяжні пляни про науковий обмін викладачами й студентами з західніх університетів. Наміри відвідати не одне західноєвропейське місто, постудіювати по бібліотеках та інститутах мав не один з-поміж молодих науковців словаків чи українців. Наскільки і коли вдасться ці пляни реалізувати, покаже майбутнє.

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Патриція Килина*. Рожеві міста.
- 14 *Юрій Тарнавський*. Без Еспанії.
- 26 *Михайло Нечитайло-Андрієнко*. Перехрестя.
- 46 *Володимир Попович*. Григорій Крук.
- 61 *Василь Витвицький*. Українська музична публіцистика.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 68 Соціалізм під російськими танками.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 96 *Олекса Горбач*. VI Міжнародний славістичний конгрес в Празі.
- 106 *Мирослав Прокоп*. Верховний архієпископ Йосиф Сліпий у Канаді і США.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- 111 *Анна-Гая Горбач*. «За туманом нічого не видно...».

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВИ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і двоє оповідань.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

У німецькому видавництві Verlag Sachse und Pohl, Göttingen, Postfach 204, появилася цього літа роман з гуцульського життя «КАМІННА ДУША» відомого українського письменника Гната Хоткевича в перекладі на німецьку мову Анни Галі Горбач. Німецький наголовок книжки: „RÖUBER-SOMMER“, Roman von Hnat Chotkewytsch. Книжка в полотняній оправі з ілюстрованою сорочкою, 350 стор., ціна 18.— нм.

Замовляти книжку можна в українській книгарні: Buchhandlung „Dniprowa Chwyla“ (8 München 2, Dachauer Str. 9/II) або у видавця в Геттінгені чи то в будь-котрій німецькій книгарні. Ця книжка буде гарним подарунком для Ваших німецьких знайомих.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Дарувати справляє приємність!

Дорогі покупці!

Посилайте подарунки до СРСР
з наперед оплаченим митом!

Митні тарифи й умови висилки
залишаються ті ж самі, що й досі.

У нас можете замовити також
подарунки з радянських товарів.
Радо стоїмо до Вашої диспозиції.

LINDEX GmbH & Co. KG.

8 München 27

Rauchstr. 5

Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38

Telex: 05-23173

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

Вийшла з друку книжка

Івана Дзюби

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з’ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вагтості. Її цінність відгінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол.
	в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш.
	в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол.
	в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм
	в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр.
	в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в долярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».